

Sırât-ı müstakim ve Sebîlü'r-reşâd Dergilerinde Kur'ân Tarihi ve Kıraate Yaklaşım

Ömer Mehmet ULUSOY | <https://orcid.org/0000-0003-3387-4620>

Öğretim Görevlisi | Yazar | omerulusoy_80@hotmail.com

Kilis 7 Aralık Üniversitesi | [ROR: https://ror.org/048b6qs33](https://ror.org/048b6qs33)

Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat | Kilis, Türkiye

Öz

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde askerî alan başta olmak üzere eğitim ve insan hakları alanlarında yenilikler yapılmıştır. Bu dönemde iktisat, sanayi, edebiyat dergileriyle beraber İslâmcı dergiler de çıkarılmıştır. Bu dergiler içerisinde toplum hayatında dinî esasları ön planda tutması ve savunması nedeniyle Sırât-ı müstakîm/Sebîlü'r-reşâd en etkili yayın organlarından biri olmuştur. Dergi, yayınladığı yazılarla toplumun nabzını tutmakla kalmamış aynı zamanda toplumu dinî değerler ekseninde yeniden şekillendirmeye de çalışmıştır. Mehmet Âkif başta olmak üzere Mehmed Kâmil Miras, Eşref Edip, Abdülaziz Çavuş Babanzâde Ahmed Naim gibi dönemin önde gelen yazarlarını kadrosunda bulundurması halk tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Sırât-ı müstakîm/Sebîlü'r-reşâd, Kur'ân tefsirine ve Kur'ân'a ait ilimlerin canlandırılmasına çalışacağı açıklayarak aslında derginin kuruluş felsefesini de ortaya koymuştur. Dergi sadece dinî alanda yayın yapmakla kalmamış, felsefe, edebiyat, hukuk gibi alanlarda da yazılara yer vermiştir. Dergiyen gelen ve dergide yayınlanan mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla dergi hem yurt içinde hem de yurt dışında geniş bir okur kitlesi tarafından takip edilmiştir. Dergide yer alan yazılar, dönemin ilmi nosyonuna uygun olarak alanında uzman olan kişiler tarafından ciddiyle kaleme alınmıştır. Kur'ân tarihi ve kıraate dair kaleme alınan makaleler de aynı ciddiyle yazılmıştır. Allah'ın muradının tam olarak anlaşılabilmesine yönelik çalışmalar ve bu yönde oluşturulan ilimler içerisinde Kur'ân tarihi önemli bir konuma sahiptir. Kur'ân Tarihi konuları üç ana başlıkta incelenmektedir. İlki vahyin başlangıcından sonuna kadar Kur'ân'ın Hz. Peygamber'e nüzul edilmesidir. Bu bölümde vahyin mahiyeti, nübüvvet ve onun gerekliliği ele alınmaktadır. İkinci olarak Kur'ân'ın nüzûlünün nasıl olduğu, bütün olarak mı yoksa tedicen mi inzal olduğu ve vahyin korunması meseleleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise Kur'ân'ın hıfz, kitâbet, tedvin ve çoğaltılması sürecinde geçirdiği aşamalar, bu sürecin ne zaman kimler tarafından başlatıldığı, kimlerin bu aşamada aktif rol/ler üstlendiği ve 7 harf meselesi ele alınmaktadır. Ayrıca kıraat ile ilgili konular bu bölümde araştırma konusu yapılmaktadır. Sırât-ı müstakîm ve Sebîlü'r-reşâd dergileri de yayımlandığı dönem içerisinde Kur'ân tarihine dair meselelere kayıtsız kalmamış, sistematik şekilde olmasa da yukarıda zikri geçen konulara temas etmiştir. Bu bağlamda dergide Kur'ân'ın nüzûlü, metinleşme süreci, cem'i, vahiy kâtipliği, resm-i Mushaf, 7 harf meselesi gibi temel konuların yanında kıraat, kıraat öğrenme yolları, kıraat çeşitleri de inceleme konusu edilmiştir. Dergide Kur'ân tarihine dair konular tespit edebildiğimiz kadarıyla 17 farklı cilt ve 32 sayıda yer almıştır. Konumuzla ilgili bilgiler Abdülaziz Çavuş'un yazılarında olduğu gibi bazen tefsire dair makalelerde, Hocaâzâde Ahmed Hilmi'nin yazılarında olduğu gibi bazen da müstakim olarak kaleme alınmıştır. Dergi yazılarını ele aldığımızda yazarların konuları araştırma ve inceleme yaparken ilmi disipline riayet ettikleri göze çarpmaktadır. Doğruluğunu kontrol etmek maksadıyla baktığımız bazı yerlerde herhangi bir hata olmaması bunu teyit eder niteliktedir. Dergi üzerinde Kur'ân'ın tefsiriyle ilgili yapılan araştırmalarda Kur'ân tarihi ve kıraatle ilgili meseleler sadece isim olarak zikredilmiş konuların içeriklerine ise değinilmemiştir. Bu çalışmada ise sadece tefsirle ilgili makalelerde değil başka konularla ilgili makalelerde yer alan Kur'ân tarihi ve kıraatlerle ilgili meseleler uygun başlık altında tekrar bir araya getirilmiştir. Dergi içerisinde dağınık bir şekilde yer alan meseleler tek tek ele alınmış ve yazarların da görüşleri dikkate alınarak düzenli hale getirilmiştir. Yazarın makaleyi yazma sebebi varsa ona da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kıraat, Kur'ân tarihi, Dergi, Sırât-ı Müstakîm, Sebîlü'r-Reşâd

Atıf Bilgisi

Ulusoy, Ömer Mehmet. "Sırât-ı müstakim ve Sebîlü'r-reşâd Dergilerinde Kur'ân Tarihi ve Kıraate Yaklaşım". *Rize İlahiyat Dergisi* 24 (Ekim 2023), 209-227. <https://doi.org/10.32950/rid.1331091>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 21.07.2023	Kabul Tarihi: 06.10.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Approach to Qur'anic History and Qiraat in Sırât-ı müstakim and Sebîlü'r-reşâd Journals

Ömer Mehmet ULUSOY | <https://orcid.org/0000-0003-3387-4620>

Lecturer | Author | omerulusoy_80@hotmail.com

Kilis 7 Aralık University | <https://ror.org/048b6qs33>

Qur'anic Reading and Qiraat | Kilis, Türkiye

Abstract

In the last periods of the Ottoman Empire, innovations were made in the fields of education and human rights, especially in the military field. In this period, Islamist journals were published along with economic, industrial and literary journals. Among these journals, Sırât-ı müstakim/Sebîlü'r-reşâd was one of the most influential publications because it prioritized and defended religious principles in social life. The magazine not only kept its finger on the pulse of the society with the articles it published, but also tried to reshape the society on the axis of religious values. The fact that it included prominent writers of the period such as Mehmet Akif, Mehmed Kâmil Miras, Eşref Edip, Abdülaziz Çavuş Babanzâde Ahmed Naim, among others, ensured its adoption by the public. Sırât-ı müstakim/Sebîlü'r-reşâd revealed the founding philosophy of the magazine by announcing that it would try to revive the Qur'anic exegesis and the sciences of the Qur'an. The journal did not only publish in the religious field, but also included articles in fields such as philosophy, literature and law. According to the letters received and published in the journal, it was followed by a wide readership both at home and abroad. The articles in the journal were written seriously by experts in their fields in accordance with the scholarly notion of the period. The articles on the history of the Qur'an and Qiraat were written with the same seriousness. The history of the Qur'an has an important position among the studies aimed at fully understanding the will of Allah and the sciences created in this direction. The subjects of Qur'anic History are analyzed under three main headings. The first is the revelation of the Qur'an to the Prophet from the beginning to the end of revelation. In this section, the nature of revelation, prophethood and its necessity are discussed. Secondly, it examines how the Qur'an was revealed, whether it was revealed in its entirety or gradually, and the protection of revelation. The third part deals with the stages of the Qur'an in the process of hıfz, kitâbet, tedvin and reproduction, when and by whom this process was initiated, who played an active role in this process and the issue of 7 letters. In addition, issues related to qiraat are the subject of research in this section. The journals Sırât-ı müstakim and Sebîlü'r-reşâd were not indifferent to the issues related to the history of the Qur'an during the period in which they were published, and although not in a systematic way, they touched upon the aforementioned issues. In this context, in addition to the basic issues such as the revelation of the Qur'an, the process of textualization, the jama'i, the scribe of revelation, the official Mushaf, and the issue of 7 letters, the journal also examined qiraat, ways of learning qiraat, and types of qiraat. As far as we have been able to determine, topics related to the history of the Qur'an were covered in 17 different volumes and 32 issues. Information on our subject was sometimes written in articles on tafsir, as in the writings of Abdülaziz Çavuş, and sometimes in stand-alone articles, as in the writings of Khojazâde Ahmed Hilmi. When we examine the articles in the journal, it is noticeable that the authors abide by scholarly discipline while researching and analyzing the subjects. This is confirmed by the fact that there are no errors in some of the places we checked for accuracy. In the researches on the exegesis of the Qur'an in the journal, the issues related to the history of the Qur'an and Qiraat were mentioned only by name and the contents of the issues were not mentioned. In this study, the issues related to the history of the Qur'an and Qiraat, which were included not only in the articles on tafsir but also in articles on other subjects, were brought together again under the appropriate title. The issues that were scattered in the journal were handled one by one and organized by taking into account the opinions of the authors. If there is a reason for the author to write the article, it is also mentioned.

Keywords

Qiraat, Qur'anic history, Magazine, Sırât-ı Müstakim, Sebîlü'r-Reşâd

Citation

Ulusoy, Ömer Mehmet. "Approach to Qur'anic History and Qiraat in Sırât-ı müstakim and Sebîlü'r-reşâd Journals". *Rize Theology Journal* 24 (October 2023), 209-227. <https://doi.org/10.32950/rid.1331091>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 21.07.2023	Date of Acceptance: 06.10.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ve Cumhuriyetin ilk yıllarına tekabül eden (1908-1925) bir zaman diliminde Osmanlıca olarak yayımlanan Sırât-ı Müstakîm ve daha sonra Sebîlü'r-Reşâd ismini alan dergide yer alan Kur'an tarihi ve kıraate ilgili konuların ele alınarak bir döneme ışık tutan bu dergilerde söz konusu konularla ilgili tartışmaların ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışma yukarıda ifade edilen tarih aralığıyla sınırlı kalacaktır.

Bağcılar Belediyesi tarafından Osmanlıcadan Latin harflerine aktarılan nüshaların esas alındığı çalışmada Latin harfleriyle yazılan sayfa numaraları referans kabul edilmiştir. Çalışmada dergi tanıtılmış, derginin yayın hayatına başlaması ve yazar kadrosu hakkında bilgi verilmiş, özellikle konumuzla ilgili yazı kaleme alan yazarların listesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Derginin ilgili tarihler arasında yayımlanan 25 cilt içerisinde yer alan toplam 641 sayısı gözden geçirilmiştir. Araştırmanın konusuyla ilgili dergi içerisinde kendisine atıfta bulunulan temel hadis kaynakları, Ulûmu'l-Kur'an'a dair eserler kaleme alan Suyûtî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an'ı ve Zerkeşî'nin el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserleri ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddeleri müracaat edilen kaynaklar arasında zikredilebilir.

Osmanlı Devleti'nin son yılları ve Cumhuriyetin ilk yıllarında kendisini İslâmcı çizgide yayın yapan dergi olarak tanıtan Sırât-ı Müstakîm/Sebîlü'r-Reşâd, önceliğini Kur'an tefsirine vererek tefsirin ihya edilmesine çalışacağını beyan etmiştir. Ancak dergide sadece tefsir yazılarıyla yetinilmemiş din, felsefe, edebiyat, hukuk vb. alanlarda makaleler kaleme alınmıştır. Kur'an tarihi ve kıraate ilgili konular bazen tefsir çalışmaları içerisine serpiştirilmiş bazen de müstakil başlıklar şeklinde ele alınmıştır. Dergi üzerinde pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen müstakil olarak Kur'an tarihi konuları araştırılmamış, dergi üzerine yapılan tefsir çalışmalarında ise araştırma konumuza kısaca temas edildiği görülmüştür. Aydıuz tarafından kaleme alınan "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Mecmualarında Çıkan Tefsirle İlgili Yazılar" adlı çalışmada yazarların Kur'an'ı tefsir metotları, konuları hangi sebeple yazdıkları, tefsir yöntemleri ve hangi ayetleri tefsir ettikleri ayetlerin numaraları verilerek kısaca zikredilmiştir. Konumuzla yakından ilgili bir çalışma da Mehmet Ünal tarafından kaleme alınan "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar" isimli makaledir. Yazar bu çalışmasında Kur'an ve tefsire dair yazıların kısa bir değerlendirmesini yapmış, çalışmamızda ele aldığımız Kur'an tarihiyle ilgili Abdülaziz Çâvîş'in yazılarından iktibasla konu başlıklarına temas etmiş,¹ ancak o da konuların içeriklerine dair bilgi vermemiştir. Fakat Kur'an ile ilgili tefsir alanıyla doğrudan ilgili olsun ya da olmasın dergide yayımlanan bütün makaleleri yer aldıkları cilt ve sayılarıyla beraber zikretmiştir.² Dergiyle ilgili yapılan diğer bir araştırma M. Suat Mertoğlu tarafından kaleme alınan "Sırât-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin" adlı çalışmadır.³ Yazar bu çalışmasını 7. cilt ve 180. sayı ile sınırlandırmıştır. Bu sınırlandırma aynı zamanda derginin Sırât-ı müstakîm olarak çıkan son sayısını da oluşturmaktadır. Yazarın çalışmasının, sunuşta verdiği bilgilerden hareketle derginin yayın hayatına başladığı 1908 ve 1912 yılları arasında kapsadığı görülmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere bu çalışma bahse konu olan yılları kapsayacak şekilde derginin her bir sayısında hangi makalenin kimler tarafından yazıldığını açıklayan fihrist niteliğinde bir çalışma olmuştur. Yazar yazıların içeriklerine dair ihtiyaç gördüğü yerlerde kısa açıklamalarda bulunmuştur. Yazarın çalışması dergi üzerinde çalışma yapacak olanlar için araştırma konusuna hızlıca ulaştıracak bir kaynak olma özelliği taşımaktadır. Aynı yazarın diğer bir çalışması ise "Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstakim-Sebilürreşad Örneği 1908-1914)" başlığını taşıyan doktora tezidir. Yazar çalışmasını derginin ilk 12 cildiyle sınırlandırmıştır. Derginin tefsir anlayışını 183. sayıda yer alan "Tefsir-i Şerif" başlıklı yazıdan ve doğrudan veya dolaylı olarak tefsirle ilgili görülebilecek diğer metinlerin içerisinden hareket ederek oluşturmuştur.⁴ Araştırmamızda zikri geçen çalışmalara ek olarak konumuzla doğrudan veya dolaylı ilgili olabilecek bütün makaleler taranmış, Kur'an ve kıraate ilgili eserlerin içeriklerinden faydalanılarak konu başlıkları oluşturulmuş, farklı cilt ve sayılarda dağınık halde bulunan her bir başlıkla ilgili konular derlenmiş, Kur'an tarihi ve kıraate ilgili meseleler derinlemesine incelenmiş, son olarak dönemin dinî resmî eğitim kurumlarında Kur'an ve kıraatin yeri ve medreselerin islah edilmesine yönelik dergide yer alan makaleler ele alınmıştır. Yazarların makalelerini yazma sebepleri tespit edilerek yazarların görüşlerinden hareketle kısa da olsa Kur'an tarihi ve kıraate dair müstakim bir bakış açısı oluşturularak alana katkı sunulmaya çalışılmıştır.

¹ Mehmet Ünal, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar" Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/2 (2007), 124.

² Ünal, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-Reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar" 125-146.

³ M. Suat Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2008).

⁴ M. Suat Mertoğlu, *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırât-ı Müstakim-Sebilürreşad Örneği 1908-1914)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 14.

Osmanlı Devleti için XIX. yy. yıkılış ve XX. yy. dağılış devridir. Askerî alan başta olmak üzere eğitim ve insan hakları alanlarında yapılan ıslahat hareketleri, devleti bu süreçten kurtaramamıştır. Yönetimin içeride ve dışarıda kendisini ifade edebileceği bir vasıta aranmış ve nihayetinde süreli yayınlardan gazete, fikir ve propaganda aracı olarak kabul edilmiştir. 1831'de ilk gazete olan Takvim-i Vekâyi ile başlayan süreç Tercümân-ı Ahvâl, Muhbir, Basiret, Tanin gibi gazetelerle devam etmiştir.⁵ Bu süreçte pek çok alanda dergi de çıkarılmıştır. İktisat, sanayi, ziraat, fikir, edebiyat ve magazin, sosyalist, İslâmcı vb. dergiler örnek olarak zikredilebilir.⁶ Bu dönemde yayınlanan Beyanü'l-Hak, Ceride-i Sufiyye, Hikmet, Sada-yı Hak, Ceride-i İlmiyye, Mahfil, el-Medâris, Cihân-ı İslâm gibi dergilerin yanında Sırât-ı Müstakîm de toplum hayatında dinî esasları savunması ve ön planda tutması nedeniyle İslâmcı⁷ dergiler arasında sayılmış⁸ hatta İslâmcı hareketin kuvvetli yayın organı olarak nitelendirilmiştir.⁹

Derginin kurucuları Ebül' Ulâ Zeynelâbidin (Ebül'ulâ Mardin) ve H. (Hâfız) Eşref Edip (Fergan)'dır. Dergi, 11 Temmuz 1324 olan kuruluş tarihini 43. sayıdan itibaren tashih ederek 10 Temmuz olarak değiştirmiş, 14 Ağustos 1324'te (27 Ağustos 1908) ise yayın hayatına başlamıştır.¹⁰ Ülken, derginin Sırât-ı müstakîm ismiyle 14 Ağustos 1322 (1906)'dan 1327 (1911)'e kadar; o tarihten 1924'e kadar da Sebilü'r-reşâd ismiyle yayımlandığını belirtmektedir.¹¹ Kanaatimizce Ülken isimlendirmeleri doğru vermekle birlikte bu tarihleri belirtmekte hata yapmıştır. İlk sayının kapağında yer alan bilgilere göre kendisini "din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bâhis haftalık gazete" olarak tanıtan dergi,¹² bazen yayınlarına birkaç ay ara vermek zorunda kalmış, bazen de birkaç sayı birleştirilerek çıkarılmış, nihayet Doğu'daki ayaklanmalar gerekçe gösterilerek çıkarılan Takrîr-i Sükûn Kanunu'yla kapatılmıştır. Derginin 5 Mart 1341/1925 tarihli 641. sayısı ile yayın hayatı son bulmuştur.¹³ Sebilü'r-Reşâd, uzun yıllar yayın hayatına ara vermesinin ardından -yaklaşık 22 yıl- bu kez umumi istek üzerine 1948 yılında yeni harflerle yayınlanmıştır. Mart 1965 yılına kadar kesintisiz olarak yayınına devam etmiştir.¹⁴

Sırât-ı müstakîm Dergisi Ebül' Ulâ Zeynel Âbidin ve Eşref Edip tarafından yayınlanmaya başlandıktan sonra Mehmet Akif Ersoy, Mardinzâde Arif Bey, Şeyhülislam Musa Kâzım, Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzâde Ahmed Naim, Bereketzâde İsmail Hakkı, Şeyh Muhammed Abduh, M. Şemsettin Günaltay, Akçaroğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet, Mithat Cemal, Sadrazam Said Halim Paşa, Muhammed Hamdi Yazır, Bediüzzaman Said Nursî, Bursa Mebusu Tahir Bey, Kazanlı Halim Sabit, Tahirü'l-Mevlevî, Kamil Miras, Hasan Basri Çantay, Ömer Rıza, Raif Organ, A. Fuat Başgil, Peyami Safa, Kadircan Kafli ve daha birçok isim derginin yazar kadrosu içerisinde yerlerini almışlardır.¹⁵

Dergide Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Sosyal Bahisler, Felsefe, Fıkıh ve Fetva, Edebiyat, Tarih gibi daha birçok alanda yazılar kaleme alınmıştır. Kur'an tarihiyle ilgili doğrudan veya dolaylı olarak yazı kaleme alanlar şunlardır:

Musa Kâzım, Molla Mahmud Sâdık el-İmankulu el-Kazânî, Müderris Yunuszâde Ahmed Vehbi, Bereketzâde İsmail Hakkı, Bursa Camii Kebir Dersiâmlarından Ahmed Zâid, Hocazâde Ahmed Hilmi, Mehmed Fahreddin, H. Eşref Edip, Abdülaziz Çâvîş, Mehmed Kâmil ve doğrudan dergi yönetimince yazıldığı anlaşılan fakat isimsiz yazılan yazılar.

Kur'an Tarihine dair kaleme alınan yazılar beş ana başlıkta toplanmıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1.Kur'an Tarihi

2.Resmî'l-mushaf

3.Kıraatleriyle Ön Plana Çıkan Sahabe ve Tabiûn

⁵ Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, (Anakara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 3651-3659.

⁶ Kenan Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Nisan 2016), 84-98.

⁷ İslâmcılık, Meşrutiyetten sonra Türkçülükle beraber gelişen, 19. Yüzyılda ilk filizlerini süren bir fikir ve siyaset akımıdır. Meşrutiyetten sonra, özellikle aşırı Batıcılık ve Türkçülük akımlarına karşı bir tepki hareketi olarak gelişmiştir. Bu dönemde en güçlü ve popüler şahsiyeti Mehmed Âkif olmakla birlikte Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd dergilerinde Babanzâde Ahmed Naim, Mûsâ Kâzım, Mustafa Sabri, İzmirli İsmail Hakkı, Şemsettin Günaltay ve Said Halim Paşa yazılarıyla bu anlayışa destek vermişlerdir. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: IRCICA, 1998), 2/219.

⁸ Demir, "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi", 93.

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 180.

¹⁰ Adem Efe, "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36/251.

¹¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 183. Doğrusu 29 Şubat 1912'ye kadar (7. Cilt 182. Sayıya kadar) Sırât-ı Müstakîm ismiyle; 8 Mart 1912'den (8. Ciltten itibaren) Sebilü'r-Reşâd adıyla yayımlanmaya devam etmiştir.

¹² Belirli günlerde çıkan, siyaset, bilim, edebiyat gibi konulara ağırlık veren yazıların yer aldığı çok sayfalı süreli yayın organı olarak tanımlanması nedeniyle biz de gazete yerine dergi ifadesini kullanmayı tercih ettik. Yaşar Çağbayır, "Dergi", *Ötüken Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 2/1171.

¹³ Adem Efe, "Sebilürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36/252.

¹⁴ Davut Aydıöz, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd Mecmualarında Çıkan Tefsirle İlgili Yazılar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996), 27.

¹⁵ Aydıöz, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd Mecmualarında Çıkan Tefsirle İlgili Yazılar", 28; Mehmet Ünal, "Sırât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-Reşâd Dergilerinde Yayınlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007), 112; Adnan Gül, "Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşâd Dergisi", *Ekev Akademi Dergisi*, 11/31 (Bahar 2007), 41.

4.Kıraat Farklılıkları

5.Dinî/Resmî Eğitimde Kıraatin Yeri.

1. Sırat-ı müstakim ve Sebîlü'r-reşâd'da Kur'an Tarihine Dair Meseleler

1.1. Kur'an'ın Nüzûlü

Dergide bu meseleyle ilgili Mısırlı mücadele ve hareket adamı, âlim, gazeteci/yazar ve tefsire dair yazıları Esrârü'l-Kur'an adıyla tercüme edilerek yayınlanan Abdülaziz Çâvîş (1876-1929)¹⁶ tarafından kaleme alınan iki makale bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Tefsîr-i Kur'an-ı Kerim" ana başlığı altında "Kur'an'ın Nüzûl Keyfiyeti" alt başlığını taşımaktadır. "Esrâr-ı Kur'an" başlığı altında ise Bakara Sûresi'nin 94-98. ayetlerini tefsir ettiği yerde konuya dair bilgiler vermektedir. Başka bir yazısında ise Kur'an-ı Hakîm nasıl nazil oldu? Kur'an, Kelâm-ı Resûl müdür? Kıssaların tekrarındaki hikmet nedir? sorularının cevapları aranmaya çalışılmıştır. Çâvîş, âyetlerden bazısının¹⁷ Kur'an'ın kelâm-ı resûl olduğunu beyan ettiğini belirtir. Ancak bu âyetlerden maksadın Peygamberlik döneminde kendisine isnad edilen şair, kâhin, mecnûn gibi hallerden hiçbirisiyle muttasif olmadığını beyan sadedinde zikredildiğini ifade eder. İlahî vahyin peygamberlere okunma şeklinin nasıl olduğunu açık bir şekilde beyan eden ayetlerin olduğunu¹⁸ açıklayan Çâvîş, bu ayetlerde geçen ve Kur'an'ın "elçi"nin sözü olduğuna dair ifadelerini ayetlerin bağlamını göz önünde bulundurarak değerlendirmiştir. Sözü geçen ayetlere göre ilahî vahyin doğrudan doğruya peygamberlerin kalplerine nüzûl ettiğini belirtir. Bu ayetlerden anlaşıldığına göre vahiy, Cenâb-ı Hakk'ın peygamberler vasıtasıyla insanlara tebliğ etmek istediği emirleri, ahkâm ve öğütleri peygamberlerin kalplerine ilham etmesiyle olmaktadır.¹⁹ Çâvîş, Kur'an vahyinin Hz. Peygamber'e iletilme keyfiyeti üzerinde de durmaktadır. Ona göre Hz. Muhammed'e peygamberlik bahşedildiği andan itibaren Cenâb-ı Hakk tarafından bir veya birkaç ayet, bugün bizim okuduğumuz suret, üslup ve şekilde mübarek kalbine ilka olunup bildirilir, Hz. Peygamber de kendisine nasıl okunduysa öyle okurdu.²⁰ Cenâb-ı Hakk kullarından birine bir şey vahyetmek isteyince onun kalbine emir ve nehiyelerini, âdâb ve hükümlerini içeren ibareler ilka etmekle beraber o ibarelerin mana ve suretleri hakkında onda bir ilm-i zarurî yaratır. Vahyi alan peygamber de bunun tertibi ve yazımında hiçbir şahsî müdahalesi olmaksızın zihninde oluşan vahiy ibarelerine diliyle tercüman olur. İşte o sırada ibârât-ı nefsiyye ibârât-ı lafziyyeye dönüşür. Fakat peygamber bu ayetleri tefsir, tebdil, ziyade ve noksanlık olmaksızın tebliğe memur olduğunu bilir.²¹

19. Ciltteki yazısında ise Abdülaziz Çâvîş, bu bölümü kaleme alma gerekçesi olarak Kur'an-ı Kerim'e, onun kadîm yahut hâdis olduğuna, kelâm-ı resûlden olup olmadığına, Mushaf'ın iki kapağı arasında yer alan ne varsa Kelâmullah sayılıp sayılmayacağına dair tartışmaların çoğalmasını göstermiştir. Çâvîş, doğrudan doğruya Kur'an ayetlerine başvurmanın problemi çözmenin en sağlam yolu olacağını belirtmiştir. Vahy-i İlahînin nüzûlünün ancak peygamberlerin kalplerine ve akıllarına olacağını, bununla Cenab-ı Hakk'ın insanlara tebliğ edilmesini istediği hükümleri ve ibareleri onlara ilham etmesi olarak değerlendirmektedir. Mesâhif-i Şerife'nin ihtiva ettiği hatlar ve nakışlar ile Peygamberimizin tilavet buyurdukları ayetler de muhdestir. Peygamberimiz nübüvvetten evvel tahsille ve araştırıp incelemekle meşgul olmadığı gibi hatiplerle ve şairlerle fesahat, belagat yarışına da girmemiştir. Kendisine nübüvvet geldiği andan itibaren Cenab-ı Hakk onun kalbine Kur'an ayetlerini bugün tilavet ve tertil etmekte olduğumuz dil ve üslupta ilka ederdi. Peygamberimizin bu hususta hiçbir çalışması ve seçimi yoktu. Peygamberimiz de kalbinin tercümanı olan lisanı ile o ayetleri tebliğ ederdi. Sonuç olarak Çâvîş, Kur'an'ın bir yönüyle Allah katından indirilmiş, bir kısmının kavl-i Resûl-ü Emîn, bir kısmının da zikr-i muhdes olduğunu ifade etmiştir.²²

Burada dikkat çeken hususlardan birisi Çâvîş ilk makalesinde vahyi sadece peygamberlerin kalbine ilka edilmesi olarak değerlendirirken ikinci makalede hem kalbe hem de akla ilka olduğuna değinmiş ancak makalenin sonunda vahyi yine kalbe ilka olarak değerlendirmiştir.

1.2. Kur'an'ın Metinleşmesi/Tespiti

Hz. Peygamber döneminde Kur'an yazı, hıfz ve arza metotlarıyla korumaya alınmıştır. Burada sırasıyla ezberleme ve yazıyla tespit meseleleri ele alınacak ardından da vahiy kâtipliği olgusu üzerinde durulacaktır.

¹⁶ Muhammed Eroğlu, "Abdülaziz Çâvîş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/187.

¹⁷ el-Hâkka 69/40-42.

¹⁸ eş-Şuarâ 26/192-195.

¹⁹ el-Bakara 2/97.

²⁰ en-Nahl 16/44.

²¹ Abdülaziz Çâvîş, "Tefsîr-i Kur'an-ı Kerim", *Sebîlü'r-reşâd*, 14/342 (27 Receb, 1333/10 Haziran 1915), 30-32.

²² Abdülaziz Çâvîş, "Esrâr-ı Kur'an", *Sebîlü'r-reşâd*, 19/485 (18 Şevvâl 1339/25 Haziran 1921), 188-189.

1.2.1. Ezberleme Yoluyla Tespit

Kur'an'ın metinleşme süreci veya kayıt altına alınıp yazılması, derginin ilk cildinde genişçe yer almış, konu Kur'an'ın diğer kitaplar gibi tahrif olup olmadığı meselesi etrafında süregelen tartışmalar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu konuda ilk yazıyı son dönem Osmanlı Şeyhülislamlarından Mûsâ Kâzım(?-1920)²³ kaleme almıştır.

Mûsâ Kâzım bu makaleyi kaleme alma gerekçesi olarak Hayat Gazetesi yazarlarından Ahund Yusuf'un *Hakikat-i İslâm* adlı eserinde Tevrat ve İncil'in tahrif olduğunu, Kur'an'ın ise her türlü tahriften masun olduğunu yazmasına mukabil Hristiyan ilim adamı Emir Hân'ın "Tevrat, İncil mi tahrif yoksa Kur'an mı?" adlı bir risale yayınlayarak bu risalesini İslâm beldelerinde yayması olarak zikretmektedir. Emir Hân yazısında Kur'an-ı Kerim'in kim tarafından cem' edildiğinin bilinmediğini ifade etmiştir. Buna karşılık Mûsâ Kâzım, Hz. Peygamber'in nazil olan her ayet ve sureyi ümmetine tebliğ ettiğini, ashabın en faziletlilerinden en alt tabakadakine varıncaya kadar bu sure ve ayetleri ezberlediklerini ve herkesin şeref ve meziyetinin ezberledikleri ayet-i kerimelerin miktarıyla ölçüldüğünü ifade etmektedir. Yazar, vahyin başlangıcında Kur'an'ın sahabenin hafızalarında cem' veya muhafaza edildiğini belirtmiştir. Peygamberimizin vefatıyla süreç devam etmiş, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman zamanlarında hıfz etme meselesi daha da yaygınlık kazanmıştır. O zamandan günümüze kadar sayıları hesaba gelmez hafızların kalplerinde hıfz olunması ve hiçbir harfinin diğerine muhalif olmaması onun korunduğunu göstermektedir. Sadece sahifelerde yazılıp kayıt altına alınsa idi Kur'an tahrif ve tebdilden tamamıyla masun kalamazdı demektir. Dolayısıyla Mûsâ Kâzım, Kur'an'ın kalplerde hıfz yoluyla muhafazasının kitabet yoluyla muhafazadan daha sağlam bir yol olduğunu ifade etmektedir. Tevrat ve İncil'in ise kitaplarda muhafaza edilmesine rağmen ezberlenmediğinden dolayı tahrifata uğramaktan kurtulamadığını belirtmektedir.²⁴

Bu konuda Abdülaziz Çâvîş tarafından 14. Ciltte "Kur'an'ın Kitabet ve Tilavet İtibariyle Keyfiyeti Cem'i" başlığı altında bir dizi yazı kaleme alınmıştır. Çâvîş, Kur'an-ı Kerim'in cem'i ile ilgili meselelerin tilaveten ve kitabeten cem' olmak üzere iki noktada toplandığını ifade etmektedir. Biz tilaveten cem' meselesini bu bölümde kitabeten cem' meselesini ise yazıyla tesbit başlığı altında zikredeceğiz.

Çâvîş, bu yazıları misyonerlerin, Kur'an'ın hurma yaprakları ve kemikler üzerinde cem' ve telfiki esnasında tahrif, tebdil/değişim, ziyade ve noksanlık olduğunu yaymaya çalışmalarına karşılık kaleme almıştır. Kur'an'ın tilaveten cem'inin asla tereddüt ve şüpheye mahal vermeyecek derecede olduğunu, zira Hz. Peygamber'in vefatı zamanında pek çok sahabe tarafından ezbere bilindiğini, onlardan da tabiîn neslinden pek çok kişinin öğrendiklerini belirtir. Yine Hz. Peygamber gelen vahyin hangi surenin hangi ayeti olduğunu belirterek sahabeye öğretmiştir. Yazara göre Kur'an, ulemanın ittifakıyla Hz. Peygamber döneminde sadırlarda muhafaza edilmiş ve bugünkü şekline tamamıyla muvafık olarak tilavet edilmiştir.²⁵

1.2.2. Yazıyla Tespit

Abdülaziz Çâvîş tarafından çalışmanın 24. dipnotunda belirtilen makalenin ikinci bölümü olarak yayınlanan kısımda "Kur'an'ın Kitabeten Cem'i" meselesi ele alınmıştır. Çâvîş, Kur'an'ın tedvininin halifelerle başlamadığını, vahiy geldikçe Hz. Peygamber'in emriyle zabt ve tedvin edildiğini belirtmiştir. Fakat bu tedvinde sureler bir arada ve tertipli değildir. Yazıyla tespit vazifesinde çalışan sahabilerin Osman b. Affân, Ali b. Ebû Tâlib, Hâlid b. Saîd, Ebân b. Saîd, Alâ' bin el-Hadramî olduklarını belirtmektedir. Hz. Peygamber'in vefatı zamanında Kur'an tamamıyla sadırlarda ve müdevven bir haldeydi. Ancak kağıt, kürek kemiği, hurma kabuğu ve enli düz taşların üzerinde parça parça bulunuyordu. Hz. Ebû Bekir döneminde savaşlarda çok sayıda hafızın vefat etmesi nedeniyle Hz. Ömer'in girişimi ve Hz. Ebû Bekir'in de onayıyla Zeyd b. Sâbit'e emir verilerek çeşitli malzemelerde ve sadırlarda kayıtlı bulunan ayetler toplanarak Mushaf-ı Şerif meydana getirilmiştir. Bunun ilk cem' olduğunu belirten Çâvîş, Kur'an'ın ikinci defa cem'inin Hz. Osman döneminde olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu defaki cem' ilkinde olduğu gibi yazı malzemelerini bir araya getirme şeklinde değildir. Bunun sebebinin Buharî'de yer alan bir hadisten nakletmektedir. Ermenistan seferine çıktığında Şamlılarla, Azerbaycan seferine çıktığında da Iraklılarla münasebetlerinde onların Kur'an'ı tilavet tarzları ve farkları Huzeyfe b. el-Yemân'ı endişeye sevk etmiş ve o bu durumu Halife'ye anlatmıştır. O da Kur'an sahifelerini, istinsah edildikten sonra iade etmek üzere, Hz. Hafsâ'dan istemiştir. Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. el-Âs ve Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm istinsah heyeti olarak görevlendirilmiştir. Çâvîş, Kur'an'ı yukarıda zikri geçen malzemeler üzerinden ilk defa toplayıp Mushaf haline getirenin Hz. Osman olmadığını, onun yaptığının şurada burada Arap kabilelerinin kendi lisan ve lügatleriyle yazmış oldukları Kur'an ayetlerini toplayarak, Kur'an'ı, lehçe ve lafızlara ait karışıklıktan kurtarmak olduğunu beyan etmiştir. İstinsah bittikten sonra da bu mushafa uymayan mushafı yaktırmıştır. Kur'an ayetlerinin surelerdeki yerleri Hz.

²³ Ferhat Koca, "Mûsâ Kâzım Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 221.

²⁴ Mûsâ Kâzım, "Redd-i Ebâtıl", *Sırât-ı Müstakim*, 1/26, (27 Muharrem 1327/18 Şubat 1909), 383-385.

²⁵ Abdülaziz Çâvîş, "Kur'an'ın Kitabet ve Tilavet ve İtibariyle Keyfiyeti Cem'i", *Sebilü'r-Reşâd*, 14/343, (11 Şaban, 1333/24 Haziran 1915), 39-42.

Peygamber zamanında ve onun emriyle yazılmasına rağmen henüz bir mushaf oluşmadığından surelerin sıralamaları Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ebû Bekir döneminde sahabenin içtihadıyla olmuştur.²⁶

Yazıyla tespit meselesini geniş bir şekilde ele alan Çâvîş, Kur'an'ın Hz. Peygamber devrinde birden çok harfle okunduğunu, Hz. Ebû Bekir döneminde dağınık halde bulunan sayfalar bir araya getirildiğinde noktasız ve harekesiz olarak yazıldığını ve Hz. Osman döneminde bu mushaftan istinsah edilen Mushaf-ı Osmanî'nin de aynı şekilde istinsah edildiğini ortaya koymaktadır. Son olarak da kıraat, Kur'an'ın üzerinde ittifak edilen resm-i hattına uygun gelmezse şaz kabul edileceğini ve sahih kıraat olarak isimlendirilemeyeceğini İbnü'l-Cezerî'den nakille aktarmaktadır.²⁷

1.3. Vahiy Kâtipliği

Vahyedilen her bir ayetin vahiy kâtiplerince yazıya geçirilmesi Kur'an tarihinin en önemli hadisesidir. Hz. Peygamber okuma-yazma bilmemesi nedeniyle gelen ayetleri sahabeden okuma yazma bilenlere kayıt altına aldırıştır. Bu bağlamda fasih şiirleri ve güzel sözleri ezberleme ve yazmanın Araplar arasında çok yaygın ve bunun en önemli örneklerinin de muallakât-ı seb'a olduğunu beyan eden Mehmed Kâmil (Miras), Arapların bu fitrî kabiliyetlerine İslam'ın vazife hissi vermesiyle Kur'an'dan bir kelime dahi zayi olmadan kayıt altına alındığını ifade etmektedir. Kur'an, Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipliği hizmetinde bulunan sahabe tarafından evrak ve sayfeler üzerine bazen de deri ve hurma ağacından yapılmış levhalara yazılırdı. Mehmed Kâmil, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *Mevâhib*²⁸ adlı eserinde 24 kadar vahiy kâtibinin olduğunu zikretmektedir. Mehmed Kâmil vahiy kâtiplerini Mekke dönemi ve Medine dönemi vahiy kâtipleri olarak ikiye ayırmıştır. Dört halifeye dönem zikretmeksizin en başta yer vermiştir. Mekke'de ilk vahiy kâtibinin Hz. Osman'ın süt kardeşi olan Abdullah b. Ebî Serh olduğunu ifade ettikten sonra Hâlid b. Said, kardeşi Ebân, Hanzale b. Rebî'ül-Esedî, Muaykib, Abdullah b. Erkam ez-Zührî, Şurâhibil b. Hasene, Abdullah b. Revâha, Alâ' b. el-Hadramî, Zübeyr b. el-Avvâm'ın da Hz. Peygamber tarafından vahiy katibi olarak görevlendirildiğini ifade etmiştir. Medine'de ise başta Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'in kâtipliğe tayin edildiğini, Hz. Peygamber'in vefatına kadar da bu görevde kaldıklarını belirtmiştir. Bunların dışında Ebû Süfyan ve oğulları da vahiy kâtipleri arasında sayılmaktadır.²⁹

1.4. Kur'an- ı Kerîm'in Derlenmesi/Cem'i

Mehmed Kâmil, Kur'an'ın cem'iyile ilgili yazılarını bu konuda iyi tedkik edilmiş Türkçe bir eser bulunmadığı gerekçesiyle kaleme aldığını ifade etmektedir. Kur'an'ın ne suretle cem' edildiğine dair hakiki tarihi bilgileri vermeyi kendisine bir vazife bildiğini de beyan etmiştir. Bu konudaki yazılarını Hz. Peygamber dönemi ve Sahabe dönemi cem' olmak üzere ikiye ayırmıştır.

1.4.1. Hz. Peygamber Döneminde Kur'an'ın Cem'i

Kur'an 23 senede kısım kısım ve ihtiyaca göre nazil olmuş, Hz. Peygamber'in emriyle günü gününe hıfzedilmiş ve yazılmıştır. Sahabilerden bir kısmı Kur'an'ı baştan sona, kimisi de bazı ayetleri ve sureleri ezberlemiş; bazıları ise Kur'an'ı sahifelere, deri, tahta, kemik gibi malzemelere yazmıştır. Hz. Peygamber, vahyin akabinde ayet-i kerimelerin yerlerini tayin etmiştir. Hz. Peygamber'in cehrî namazlardaki tilavetiyle de sahabe hem bu ayetleri ezberlemiş hem de ayetlerin surelerdeki tertiplerini öğrenmiştir. Sahabe, Hz. Peygamber'in huzurunda Kur'an'ı defalarca hatmetmiştir. Mehmed Kâmil'e göre ayetlerin ait oldukları surelerde cem'i Kur'an'ın ilk cem'idir. Bu cem' tevkîfidir ve vahye müsteniddir.³⁰

1.4.2. Hz. Peygamber Sonrası Kur'an'ın Cem'i

Mehmed Kâmil, seri halde yazdığı bu makalelerde önce Hz. Peygamber döneminde cem' konusunu ele almıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonrasını ise Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemi cem' meseleleri olarak incelemiştir. Kur'an-ı Kerîm'in, Hz. Peygamber hayattayken hıfz ve tilavet cihetiyle cem edildiğini belirten Mehmed Kâmil, bütün sure ve ayetler yazıldığı halde surelerin bir mushafta tertipli bir şekilde cem' edilmediğini belirtmiştir. Bunu vahyin devam ediyor oluşuna ve bazı ayetlerin tilavetinin nesh edilme ihtimaline bağlamaktadır. Yemâme savaşında kurrâ'dan pek çok sahabinin şehit edilmesi, cem' meselesinde alınan kararın önemini ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Hz. Ömer'in telkinleri ve Halife'nin de onayıyla Zeyd b. Sâbit bu önemli göreve tayin edilmiştir. Zeyd öncelikle ashabın elinde bulunan yazılı ayet ve sureleri toplama işine girişmiş

²⁶ Abdülaziz Çâvîş, "Kur'an'ın Kitabet ve Tilavet ve İtibariyle Keyfiyeti Cem'i", *Sebîlür-Reşâd*, 14/343, (11 Şaban, 1333/24 Haziran 1915), 48-50.

²⁷ Abdülaziz Çâvîş, "Kur'an'ın Kitabet ve Tilavet İtibariyle Keyfiyeti Cem'i", *Sebîlür-Reşâd*, 14/345, (13 Ramazan, 1333/26 Temmuz 1915), 59.

²⁸ Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî tarafından Hz. Peygamber'in hayatını anlatmak maksadıyla Mekke'de kaleme aldığı eserdir. Hüseyin Algül, "el-Mevâhibü'l-Ledünniye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/421.

²⁹ Mehmed Kâmil, "Vahiy Kâtipleri", *Sebîlür-reşâd*, 21/532-533, (17 Şevvâl 1341 /2 Haziran 1923), 120-121.

³⁰ Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebîlür-reşâd*, 21/532-533, (30 Ramazan 1341/16 Mayıs 1923), 79-80.

ancak ayetlerin sadece yazılı olmalarıyla yetinmemiş, ayrıca yazılı metinlerin Hz. Peygamber'den bizzat işitmiş olan ashab-ı kiram'a arz edilmesini, Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış olmasını veya Kur'an'ın nâzil olduğu vücûh-u seb'adan olduğuna dair sahabeden en az iki de şahit getirilmesini şart koşturmuştur. Yazara göre bunca gayret, vücûhuyla beraber Kur'an ezberinde bulunan sahabenin üzerlerine aldıkları cem' etme yükünün ağırlığı ve "ihtiyat" sebebiyledir. O ihtiyat da hiç kimsenin gönlünde mushafa yazılmadık bir ayet dahi kalmasın düşüncesidir.³¹

Yazarın ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bir ayetin cem' heyetince kabul edilebilmesi için;

1. Kur'an metninin yazılı olması,
2. Yazılı olan ayetlerin Hz. Peygamber'den bizzat işiten sahabeye arz edilmiş olması,
3. Hz. Peygamber'in huzurunda yazılmış olması
4. Kur'an'ın nazil olduğu vücûh-u seb'adan olduğuna dair sahabeden iki şahit getirilmesi şart koşulmuştur. Bu şartlar Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'an'ın cem edilmesinde dikkate alınan usul ve esasları göstermektedir.

Mehmed Kâmil, Hz. Ömer döneminde fethedilen Şam, Cezîre, Mısır diyarlarının her birine bir mescit inşa edildiğini ve bu mescitlere muhakkak surette bir mushaf konulduğunu, hatta bu mescitlerde Kur'an'ın istinsah edildiğini ifade etmektedir. Hz. Osman zamanında pek çok kurrâ Şam, Irak, İran, Mısır, Afrika taraflarına dağılmış; Kûfe'de Abdullah b. Mes'ûd, Basra'da Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Şam'da Übeyy b. Ka'b ve Ebû'd-Derdâ gibi büyük hafızlar, kârîler Kur'an eğitim ve öğretiminde yer almıştır. Bunlardan her birinin mushafındaki sureler sahibine mahsus bir şekilde tertip edilmiştir. Bunların kıraatında de farklılıklar, ihtilaflar mevcuttu. Arza-i âhire üzerine manaları birbirine yakın olan lafızlardan Kureyş lügatine/lehçesine uygun olmayanlar terk edildiği halde bu duruma vakıf olmayan kurrâ bu lafızları terk etmemiş, bazıları da tefsir kabilinden olan kelimeleri mushaflarına derc etmiştir. Kıraat ve kitabetteki bu karışıklık, Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushafın, sureleri de tertipli olacak şekilde çoğaltılarak İslam şehirlerine gönderilmesini gerekli kılmıştır. Hz. Osman da Hz. Ebû Bekir'in cem' ettirdiği mushaftaki kıraati temel alarak onun çoğaltılması ve onun dışındaki sahifelerin terk edilmesi yönündeki icmayı dikkate alarak aşağıda isimleri yer alan sahabilere Kur'an'ın çoğaltılması emrini vermiştir. Bunlar Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Saîd b. el-Âs, Abdullah b. Hâris b. Hişâm, İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, Mâlik b. Ebî Âmir, Kesîr b. Eflah'tan oluşmaktadır. Bu cem'de sureler tertip edilmiş, sonra da "Mushaf" olarak isimlendirilmiştir. Mushaflardan her biri bir sahâbi ile beraber İslam beldelerine gönderilerek hem okumaları hem de okutmaları emredilmiştir. Hz. Osman'ın çoğalttığı mushaflara uymayan şahsi mushaflar ise ya bu mushaflara uygun olacak şekilde düzeltilmiş ya da halifenin emriyle yaktırılmıştır.³²

Mehmed Kâmil, Kur'an'ın üç defa cem' edildiğini belirtmektedir. Bunlardan birincisi, Kur'an ayetlerinin tertibi ve ait oldukları surelerde cem'idir. Bu cem' Hz. Peygamber hayattayken ve onun huzurunda olmuştur. İkincisi, Hz. Ebû Bekir döneminde Hz. Peygamber'den ezberlendiği şekilde sahifelerde cem'i ve çoğaltılmasıdır. Üçüncüsü ise sureler arasındaki münasebete riayet edilerek, vücûh-u kıraat-i sabiteyi ihtiva edecek şekilde tertip ve cem'idir. Bu cem' de Hz. Ebû Bekir'in mushafına uygun şekilde yapılmıştır.³³ Yazar surelerdeki ayetlerin yerlerinin tevkiî ancak mushafta yer alan surelerin yerlerinin ise ictehadî olduğunu belirtmiştir.³⁴ Mehmed Kâmil, Kur'an'ın cem'inin siyasi faydalarından bahsederken kendi zamanına kadar hem yazılı hem de hafızların hafızalarında mahfuz olması yönüyle bin üç yüz sene geçmesine rağmen kelime ve lafızlarının yerlerine kadar Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilen Kur'an'ın aynı olduğu belirtmiştir. Diğer semavî kitaplar ise Hz. Peygamber'in ashabı gibi hafız ve nakledeni, cem' eden ve yazarlarının bulunmaması nedeniyle meçhul bir karanlıkta kaybolmuştur. Bu nedenle ashab-ı kiramın da Kur'an'ın aynı akıbeti düşmesinden endişe ettiklerini belirtmiştir. Yazara göre Kur'an'ın cem' ve tertibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e ilhamen yaptırılmıştır. Hicrî ikinci asırda zındıklar İslam dinini hafife almak ve sapık fırkalar da iddialarını ispat etmek amacıyla bazı münker kıraatlar ortaya koymak istediklerinde karşılarında her zaman Mushaf-ı Osmanî'yi bulmuşlardır.³⁵

Mehmed Kâmil'in makalesinde dikkat çeken hususlardan birisi yazarın alışılmışın dışında Hz. Ömer döneminde de istinsah edildiğinden bahsetmesidir. Muasır yazarlardan kimi Hz. Ömer döneminde Kur'an'ın çoğaltılmasına yönelik resmî ya da gayri resmî herhangi bir faaliyetten bahsetmezken,³⁶ bazıları istinsah faaliyetlerini hemen Hz. Osman döneminden başlatmaktadır.³⁷ Ancak Karaçam, Mehmed Kâmil'in yukarıda zikredilen yazısının neredeyse benzeri olacak şekilde Hz. Ömer döneminde

³¹ Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebilü'r-reşâd*, 21/532-533, (17 Şevvâl 1341/2 Haziran 1923), 121-122.

³² Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebilü'r-reşâd*, 21/534-535 (24 Şevvâl 1341 /9 Haziran 1923), 137-140.

³³ Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebilü'r-reşâd*, 21/534-535 (24 Şevvâl 1341 /9 Haziran 1923), 137-140.

³⁴ Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebilü'r-reşâd*, 21/536-537 (29 Şevvâl 1341/14 Haziran 1923), 158-159.

³⁵ Mehmed Kâmil, "Cem'-i Kur'an", *Sebilü'r-reşâd*, 21/538-539, (6 Zilkade 1341/21 Haziran 1923), 184-185.

³⁶ Muhsin Demirci, *Kur'an Tarihi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020), 166.

³⁷ Ziya Şen, *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*, (İstanbul: Kitabî Yayınları, 2021), 266-267.

Mısır'dan Irak'a, Şam'a, Yemen'e uzanan bu geniş coğrafyada binlerce mushafın istinsah edildiğini ifade etmektedir.³⁸ Fakat yazar hangi kaynaktan istifade ettiğini belirtmemiştir. 634 yılından 652 yılına kadar olan on sekiz yıllık süreçte Kur'an'ın, resmî ya da gayri resmî olarak hiç istinsah edilmediğini söylemek mümkün görünmemektedir. Kur'an'ın cem' edilme sürecinde aktif rol oynadığı ve bu konuda hassas olduğu düşünülecek olursa Hz. Ömer'in Kur'an'ın istinsah yoluyla intişarını ihmal etmesi düşük bir ihtimaldir. Çünkü Hz. Ömer, bizzat çarşı ve panayırlara giderek halka Kur'an okur, Kur'an'ın talim ve neşri için muallim ve kurrâ tayin eder, onlara yüksek maaşlar bağlar, Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için sarf, nahiv öğrenmeyi zorunlu kılar.³⁹ Dolayısıyla hem Mehmed Kâmil hem de Karaçam'ın bu konudaki görüşlerinin daha isabetli olabileceğini söyleyebiliriz. Fakat bu konu geniş bir şekilde araştırılmaya muhtaç görünmektedir.

1.5. Resm-i Mushaf

Resm-i mushafıla ilgili yazılar dergide Molla Mahmûd Sâdık el-Îmânkulu el-Kazânî'nin dergiye yazdığı bir mektup ile başlamaktadır. el-Kazânî yazısına Kazan'da basılan mushafın Hz. Osman zamanında istinsah edilen mushafıya uygun şekilde basılmadığını beyan ederek başlamaktadır. Kazan âlimlerinin müzakere ettiği⁴⁰ konular arasında bu meselenin de yer aldığını beyan etmiştir. O, "İstanbul, Mısır ve Hindistan'da basılan mushafılarda resm-i Osmanî'ye uymayan resimlerin/yazıların olması, resm-i Osmanî'ye ehemmiyet verilmediğini mi göstermektedir" diyerek meselenin bütün İslâm âlemini ilgilendiren bir yönü olduğunu belirtmiştir. el-Kazânî hilafet merkezinde bulunan âlimlerin resm-i hat ile ilgili görüşlerinin dergide yayımlanarak İslâm âleminin durumdan haberdar edilmesini amaçlamıştır.⁴¹

Derginin, sonraki sayılarında bu konulara yer vermesi el-Kazânî'nin görüşlerinin dikkate alındığını göstermektedir. Kazan âlimlerinin böyle önemli bir konuyu düşünmelerinden ve meseleden İslâm âlemini haberdar etmelerinden dolayı dergi tarafından el-Kazânî'ye teşekkür edilmiştir. Resm-i hatta dair verilen cevap şu şekildedir: Sahabenin icmaıyla tertip ve resmedilen Hz. Osman Mushafı'nda yer alan hatların çoğu Arapça kaidelere uygun olduğu halde bazı noktaların kıraat alimleri ve imamlar tarafından kıraat kitaplarında açıklandığı üzere Arapça kaidelere uygun olmadığı beyan edilmiştir. Mushaf-ı Osmanî'de yer alan ve Arapça dili kaidelerine uymayan yerlerde Arapça kurallarına değil Mushaf-ı Osmanî'nin resm-i hattına uymanın vacip olduğu ifade edilmiştir. Çünkü sahabe, mushafı keyfi bir şekilde oluşturmamış, birtakım hikmetlerden dolayı o şekilde resmetmişlerdir. Mütekaddimûn ve Müteahhirûn âlimlerinden resm-i Osmanî'ye dair müstakil eserler neşredenler olmuştur. Ebu Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) *el-Muknî* ve Ebu'l-Abbâs el-Merâkeşî (ö.721-1321) ise *Unvânu'd-delîl fi Rusûmi Hattı't-tenzîl* adıyla kitaplar yazmışlardır. el-Merâkeşî, Mushaf-ı Osmanî'de Arapça hattın hilafına resmedilen harflerin yazı hattı olarak, kelimelerin anlamlarından kaynaklı ihtilafıtan dolayı farklı yazıldıklarını ifade etmiştir. Bu du ruma şu ayetleri delil getirmiştir:

Şûrâ Suresi'nde yer alan (وَيَمَحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ)⁴² Alâk Suresi'ndeki (سَدَّعُ الرِّيَانِيَّةِ)⁴³ İsrâ Suresi'ndeki (وَيَدْعُ الْإِنْسَانَ)⁴⁴ Kamer Suresi'ndeki (يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ)⁴⁵ ayetlerinde yer alan bu kelimelerin Arap dil kurallarına uygun olarak ويمحو ويذعو وسندعو ويذعو şeklinde yazılması gerekirken vav'ın hazfi üzere yazılmasının nedeni olarak fiilin hızlı bir şekilde olması ve fâilin de bu fiili kolayca gerçekleştirmesi ve aynı zamanda bu fiil ile vücutta meydana getirdiği tesir ve zorla yaptırılan şeyin mecburen kabul edilmek zorunda olduğu⁴⁶ şeklinde açıklamıştır. Buradan hareketle yazar, "mushafın Mesâhif-i Osmanî'nin resm-i hatlarına uygun olacak şekilde yazmanın vacip veya takip edilen bir sünnet olduğu açıktır" demektedir. Mushaf-ı Osmanî'nin resm-i hattına uyma hususunda dört mezhep imamının ittifak ettiklerini, özellikle İmam Mâlik (ö.179/795) ve Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) bunu doğrudan ifade ettiklerini belirtmiştir. İmam-ı Azam (ö. 150/767) ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) ise Resm-i Osmanî'ye ittiba edilmesi noktasında beyanları olmadığı gibi onların buna muhalefet ettiklerine dair de açık bir bilginin olmadığını belirtmiştir. Sadece bu hususta İzzeddin b. Abdisselâm'ın (ö. 660/1262) farklı düşündüğü dile getirilmiştir. O, Hz. Osman mushafına ittibanın İslâm'ın

³⁸ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018),184.

³⁹ Hayrettin Öztürk, *Ebedi Mucize Kur'an*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2011), 104-105.

⁴⁰ Kazanlı Molla'nın yazdığı mektubun arka planını tespit için bkz. Atalay, *Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashih-i Resm-i Hatt-ı Kur'an" Risalesi: Neşir ve Tahlil*, İstanbul 2019 (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 19,23,38,40,46,47.

⁴¹ Molla Mahmûd Sâdık El-Îmânkulu El-Kazânî, "Hatt-ı Mushaf", *Sırat-ı müstakim*, 2/46, (5 Receb 1327/22 Temmuz 1909), 293. Kazan'daki mushaf imlası tartışmaları ile mektubun Sebülü'r-Reşâd'ta yayımlanması aynı yıl olmuştur. (bkz. Atalay *Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashih-i Resm-i Hatt-ı Kur'an" Risalesi: Neşir ve Tahlil*, 2.

⁴² eş-Şûrâ 42/24

⁴³ el-Alâk 96/18

⁴⁴ el-İsrâ 17-11

⁴⁵ el-Kamer 54/6

⁴⁶ Tayyar Altıkulaç, İzz b. Abdisselâm'la birlikte İbnü'l-Bennâ ve el-Merrâkûşî'nin de bu görüşte olduklarını ifade eder. Yukarıda zikri geçen ayetlere getirilen açıklamaların anlamsız bir zorlamanın ürünü olduğunu beyan etmektedir. Bkz. Tayyar Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, (İstanbul: İrcica,2015), 82-83.

ilk devirlerinde olduğunu ve resm-i Osmanî ile şimdiki zamanda yazmanın bazı noktalarda ümmet için mahzurları bulunduğu bahsetmiştir. “Ezmânın tegayyuru ile ahkâmın tegayyuru inkâr olunamaz”⁴⁷ fikhî kaidesine binaen Kur’an’ın resm-i kadîm üzere yazılmayıp bu zamanın insanların güçleri nispetince Arapça kaidelere uygun şekilde yeni resm üzere yazılmasının vacip olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Fakat resm-i kadîm üzere yazılıp da sonradan gelenler nezdinde güzel görünen noktalar, hareketler, medler ve şeddeler birtakım tembel ve cahil kimselere hoşgörü göstermek maksadıyla Resm-i Kur’anî’de öncekilerin kabul ettikleri eski meşru âdetleri terk etmek mümkün değildir. Yazar burada “âdetin muhakkem olduğunu”⁴⁹ ve sahabenin icmasıyla oluşan Kur’an hattının sonradan gelenler üzerine vacip olduğunu beyan etmektedir. Bu nedenle İzz b. Abdisselâm’ın “bazı konumlarda karıştırılır korkusuyla mushafın eski hat üzere yazılmasını caiz görmemesi” sahabenin zikredilen icmainsine zıttır. Hatta yazar, İzz b. Abdisselâm’dan böyle bir şeyin meydana gelmesini de çok uzak görmektedir. (سُبْحَانَ) ayetindeki ilk kelime⁵⁰ Mushaf-ı Osmanî’de (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى) şeklinde medsiz olarak resmedilmiştir. Ha harfine bir med resmedildiği zaman önceki gibi (سُبْحَانَ) okunup asla karıştırılmaz. Ra’d Suresinde (وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّاءُ) kelimesi şimdiki⁵¹ mushaflarımızda bu şekilde yazılmasına karşılık Mesahif-i Osmanî’de (وَسَيَعْلَمُ الْكُفْرُ) şeklinde fe harfinin üzerine bir şedde ve bir med koyularak birinci şekilde okunur ve bunda da hata yoktur. Dolayısıyla İzz b. Abdisselâm’ın fetvasının günümüzde geçerli olmadığı açıktır.⁵²

Bu son durumda ise Mesahif-i Osmanî’de olmadığı halde bazı kelimelere uzatma harfleri eklenerek Resm-i Mushaf’a muhalefet edildiği gibi bir izlenim verilmektedir. Yazar mümkün olduğunca selefin gittiği yoldan gidilerek Resm-i Osmanî’ye ittiba edilmesini gerekli görmektedir. Dolayısıyla tab edilen mushaflardaki yazım şeklinde hatadan ziyade takdiren veya tahkiken bir uyumdan bahsedilmektedir. Bu mesele ise kitaplarda takdiri ve tahkikî uygunluk konusu içerisinde ele alınmaktadır. Buna göre Hz. Osman Mushaflarının hepsinde elifler hattın (yazıdan) atılmasıyla yazılmıştır. Yeni yazılacak bir mushafta da eliflerin yine atılmasıyla yazılırsa Hz. Osman mushafına tahkiki olarak uyum sağlanmış olur. Aksine elifler açıkça yazılırsa takdiri bir uyum olacaktır. Bu elifler Hz. Osman mushafında kısaltma (ihtisar) amacıyla atılmış ancak okunuşta yine varlığını devam ettirmektedir. Bu nedenle elifsiz yazılacak yerde elifle yazılması kıraatin aslına uygun olacağı için Hz. Osman hattından bir sapma da meydana getirmeyecektir.⁵³

Yukarıda Kazan alimlerinin sorusunun genel bir soru olduğu anlaşılıyorsa da verilen cevaplardan ve örneklerden aslında sorunun basılan Mushaflarda yer alan bazı kelimelerdeki hafz ve isbat meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Halbuki resm-i mushafın yazımıyla ilgili ziyade, hemzenin yazımı, bir harf yerine başka bir harfin yazımı, bitişik ve ayrı yazılan kelimeler⁵⁴ gibi konular ele alınmaktadır.

1.6. Kur’an’ın 7 Harf Üzere Nüzûlü

Mûsâ Kâzım, Kur’an’ın yedi harf üzere nazil olma⁵⁵ sebebini, Abdülaziz Çâvîş ise yine aynı konuyu daha geniş bir şekilde ele almıştır. Mûsâ Kâzım, Arapların lehçe açısından birbirlerinden farklı olduklarını beyan etmiştir. Kur’an’ın esasen Kureyş lehçesi üzerine nazil olması, bazı kabilelerin Kur’an’ı okumada ve anlamada güçlük çekmelerine yol açmıştır. Bu nedenle Hz. Peygamber’in, Kur’an-ı Kerim’i yedi harf üzere inzal buyurması için Allah’a dua ettiğini ifade etmiştir. Akabinde Cibrîl (a.s.) de Hz. Peygamber’e lafızlarını okumada ve manalarını anlamada zorluk çekilen Kur’an ayetlerini yedi lehçe üzere tilavet ve talim etmiştir. Hz. Peygamber de kendisine öğretilen bu lügat-i seb’ayı özellikle sahabeden kurrâ olanlara öğretmiş, onlar da diğer kabilelere öğretmiştir. Bu kurrâdan her biri kendisine öğretmekle emir olduğu kabileyeye yalnız lafız cihetiyle Kureyş lügatine muhalif olan yerlerde, o kabilenin kendi lügatleriyle Kur’an-ı Kerim’i öğretti. Mûsâ Kâzım bu farklılıkların lügatçe olduğunu, anlamca olmadığını ifade ederken şu örnekleri vermiştir: Bakara Suresi 20. ayette yer alan سَعُوا فِيهِ yerine مَسَّوْهُ فِيهِ şeklinde, Hadid

⁴⁷ Mecelle, md. 39.

⁴⁸ Yunuszâde Ahmed Vehbî, “Resm-i Mushaf”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/52, (3 Şa’ban 1327/19 Ağustos 1909), 385-387.

⁴⁹ Mecelle, md. 36.

⁵⁰ el-İsrâ 17/1

⁵¹ er-Ra’d 13/42

⁵² Yunuszâde Ahmed Vehbî, “Resm-i Mushaf”, *Sırât-ı Müstakîm*, 3/53 (24 Şa’ban 1327/9 Eylül 1909), 11-12.

⁵³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 1/47.

⁵⁴ Altıkulaç, *Mesâhif-i Kadîme*, 64-69

⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahih*, neşr. Muhammed Zübeyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Kitâbu’l-Husûmât” 44 (No. 2419); Ebû ‘Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ’* (Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b. Sultân, 1425/2004), “Mâ câe fi’l-Kur’ân”, 689; Ebû’l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü’rî Muslim, *Sahihu Muslim* (Beyrut: Dâru İhyâ’it-Turâsî’l-‘Arabî, 1374/1955), “el-Mesâcid ve Mevâdiu’s-salâh” 818; Ebû ‘Abdurrahmân Ahmed b. Şu’ayb el-Horâsânî en-Nesâ’î, *es-Sunenu’l-Kubrâ* (Beyrut: Mu’essesetu’l-Risâle, 1421/2001), “İftitâh”, 36; Ebû İsrâ Muhammed b. İsrâ et-Tirmizî, *Sunenu’t-Tirmizî* (Mısır: Şirketu Mustafâ’l-Bâbî’l-Halebî, 1395/1975), “Kırâât” 11.

Suresi 13. ayette yer alan انظرونا yerine امهلنا kelimelerini müradif kelimeler olarak zikretmiştir.⁵⁶

Çâvîş, bazı kimselerin Kur'an'ın ahruv-ı seb' üzere nüzûlü bahsinde burada zikredilen 7'nin hakiki bir anlamının olmadığını iddia etmelerine rağmen Buhârî'deki hadiste sayının açık bir şekilde zikredildiğini belirtmektedir. Bazılarının ise bu konuda zikredilen hadisleri müteşâbih görmeleri nedeniyle manasının anlaşılamayacağına kanaat getirdiklerini, bu hadislerin manaları anlaşılmasa bile bunlara iman etmenin gerekli olduğunu ifade ettiklerini belirtir.⁵⁷ Mûsâ Kâzım, Hz. Osman'ın, Hz. Hafsâ'nın yanında bulunan mushafı istinsah edilmek üzere istediğinde her yerde me'haz ve merci olması ve yalnızca Kureyş lügatı üzere yazılmasını istinsah heyetinden istediğini belirtmiştir. Hâlbuki bu mushaf lügat-i seb'ayı içerisinde barındırmaktadır.⁵⁸

Çâvîş, Hz. Peygamber'in ne zaman ve nerede Cenab-ı Hakk'a dua ettiğini, yedi harfe imkân tanıyan uygulamaların nübüvvetin bidayetinden mi başladığını yoksa ortaya çıkan bir zaruretten dolayı sonra mı olduğunu, Hz. Peygamber'in bu farklılıkları kimlere ve ne şekilde öğrettiğini, hangi kabilelerin Kureyş lügatıyla okuma ve anlamada zorluk çektiklerini belirtmemiştir. Ayrıca Çâvîş, ahruv-ı seb'adaki farklılıkların lügat farklılıklarına dayanan fakat anlama etki etmeyen müradif kelimeler olduğunu ifade etmektedir.

Yedi harften maksadın meşhur yedi kıraat olduğuna dair fikir beyan eden bazı kimselerin bu görüşlerinde isabet edip etmedikleri de makale konularından biri olmuştur. Çâvîş, Ebû Şâme'den (ö. 665/1267) nakille böyle bir iddiada bulunan kimselerin bunu cahilce uydurdıklarını ve bunun ilim ehlinin icmâna aykırı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Çâvîş, Mekki b. Ebî Talib'in (ö. 437/1045) de Nâfi (ö. 169/785), Âsım (ö. 127/745) gibi imamların kıraatini ahruv-ı seb' içerisine dahil edenlerin büyük bir hata ettiklerini beyan ettiğini açıklar. Hicrî ikinci asır başlarında halk Basra'da Ebû Amr (ö.154/771) ve Ya'kûb (ö. 205/821), Kûfe'de Âsım ve Hamza (ö. 156/773), Şam'da İbn Âmir (ö. 118/736), Mekke'de İbn Kesîr (ö. 120/738), Medine'de ise Nâfi kıraatlerini kabul etmiş ve bu yerlerde tilavet tarzı bu şekilde devam etmiştir. İbn Mücâhid (ö. 324/936), Ya'kûb'un ismini silerek onun yerine Kisâî'yi (ö. 189/805) geçirmiştir. Kıraat imamları arasında bunlardan daha güçlü ve seçkin veya kendi seviyelerinde birçok kurrâ olmasına rağmen tilavet tariklerinin bu yedi kıraat imamına hasredilmesinin sebebi ise şudur: Birincisi, kıraat imamlarından rivayet edenlerin çok olmasıyla birlikte okuyuşların halk arasında az yayılmasıdır. İkincisi ise kıraat vücûhlarının mushaf hattına uygun olmaları koşuluyla, ezberlenmesi kolay ve nispeten yazıya geçirilmiş olanlara hasredilmesini mecbur kılmıştır. Kur'an üstadları sikâ ve emin olmakla şöret bulmuş, kıraat ve kıraat öğretiminde uzun yıllar hayat sürmüş kişileri araştırmışlar ve her beldeden bir imam seçmişlerdir. Ancak diğer imamlara ait kıraatlerin naklini ve halk arasında yayılmasını ihmal etmemişlerdir. Dolayısıyla Kur'an'ın yedi harf üzere nüzûlünden maksat bazılarının zannettiği gibi yedi imamdan rivayet edilen yedi meşhur kıraat değildir. Çünkü bunlardan başka birtakım kıraatler daha var ki sıhhat ve fesahat itibarıyla yukarıda ismi zikredilen imamlardan aşağı değillerdir. Hatta bu yedi kıraatin, isimlerini saydığımız kişilere ait olduğu tam bir icma ile sabit değildir. Çünkü bazı kıraat âlimlerinin Kisâî'yi bu kıraat imamları arasından çıkarıp yerine Ya'kûb'u koymaları bu yedi imam üzerinde tam bir icmâ olmadığına delildir. Çâvîş'e göre kıraat âlimleri arasındaki ihtilaf yedi noktaya hasredilmiştir: 1. Teşdid-Tahfif, 2. Med-Kasır, 3. İdğam-İzhar, 4. Nakl-Terk, 5. Tahkik-Teshil, 6. Fetha ile kesre, cer ile nasb, cezm ile ref, damme ile fetha gibi gayr-i mütecânis hareketler arasında değişim, 7. İmâle, Taklîl-i Feth. Netice itibarıyla ahruv-ı seb'den maksat kıraat-ı seb' değildir.⁵⁹

2. Sırât-ı müstakim ve Sebîlü'r-reşâd'da Kıraat İlmi ve Kur'an Eğitime Dair Meseleler

2.1. İlm-i Vücûh-ı Kıraat

Derginin altıncı cildinden itibaren kıraate dair yazılar kaleme alınmaya başlanmış ve yazılma sebepleri üzerinde durulmuştur. Kur'an'ın vücûh ile kıraatinin önemli bir ilim dalı olmasına rağmen bu ilim dalındaki hocaların günden güne azalması nedeniyle vücûh-u kıraatin kaybolma derecesine gelmesi Hocazâde Ahmed Hilmi'yi bu ilmin önemini açıklama ve meşhur kurrânın hayat hikâyelerini anlatma maksadıyla *Ravzatü'l-Kurrâ* adı altında makaleler yazmaya sevk etmiştir.⁶⁰

Bereketzâde İsmail Hakkı "Tefsir ve Te'vîl-i Kur'an" bahsinde tefsirin tanımını şu şekilde yapmıştır: "Tefsir bir ilimdir ki o ilimde elfâz-ı Kur'an'ın keyfiyet-i nutkundan, o elfazın medlûlâtından, ahkâm-ı efrâdiyye ve terkibiyesinden, hâl-i terkibe hamlolunduğu maânisinden ve umûr-ı mezkûrenin tetimmâtından bahs olunur." Yazar, bu tanımda yer alan "o ilimde elfâz-ı Kur'an'ın keyfiyet-i

⁵⁶ Mûsâ Kâzım, "Redd-i Ebâtil", "Sırât-ı Müstakim", 2/34 (13 Rebîülâhir 1327/3 Mayıs 1909), 109-111.

⁵⁷ Abdülaziz Çâvîş, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzere Nüzûlü Bahsi", "Sebîlü'r-reşâd", 14/347 (22 Şevval 1333/2 Eylül 1915), 75-77.

⁵⁸ Mûsâ Kâzım, "Redd-i Ebâtil", "Sırât-ı müstakim", 2/34, (13 Rebîülâhir 1327/3 Mayıs 1909), 110-111.

⁵⁹ Abdülaziz Çâvîş, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzere Nüzûlü Bahsi", "Sebîlü'r-reşâd", 14/347 (22 Şevval 1333/2 Eylül 1915), 75-77.

⁶⁰ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Sırât-ı Müstakim Cerîde-i İlmîyesine", "Sırât-ı müstakim", 6/147 (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 248; Hocazâde Ahmed Hilmi tarafından kaleme alınan bu makaleler daha sonra küçük bir risale olarak "Ravza-tül-Kurrâ ve Tarîh-i Kur'an-ı Kerîm" adıyla 1959 yılında Türk Neşriyat Yurdu tarafından basılmıştır. Eser elimizde mevcuttur.

nutkundan bahs olunur” sözü ile kast edilenin kıraat ilmi olduğunu ve kıraatin de tefsire yardımcı ilimler içerisinde yer aldığından bahsetmektedir.⁶¹ Kıraat ilmi, “Kur’an lafızlarının nasıl söyleneceğini anlatan ilimdir” şeklinde tanımlandığı gibi “Hz. Peygamber’den alındığı şekilde Kur’an’ın nazımının sureleri ve kabul edilen vecihlerinden eda keyfiyeti ve tilavetiyle tecvid kaidelerinden bahseden bir ilimdir”⁶² şeklinde de tarif edilmiştir.

2.2. Kıraat İlminin Önemi

Kur’an lafızlarının değişime ve tahrife uğramamasının ancak kıraat ilmine vukûfiyet ve bu ilme bağlanmakla mümkün olabileceğini belirten müfessirler,⁶³ Hicr Suresinde yer alan (إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ)⁶⁴ ayetinin tefsirinde Kur’an’ın korunması ve muhafaza edilmesini, İslam ümmetinden bir grubun Kur’an’ın öğrenme ve öğretme emirlerini kendilerine uğraş kabul etmelerine bağlamışlardır. Bu nedenle Hz. Peygamber’in vefatından sonra başta Râşid Halifeler ve sahabelerin en önemli işlerinden biri Kur’an’ı muhafaza etmek olmuştur. Hem sadru’l-İslâm’da hem daha sonraki dönemlerde kıraat ilmine önem gösterilmesi birkaç sebebe bağlanabilir. Bunların ilki Kur’an-ı Kerîm’in mütevatir kıraatlarından bir kısmının kaybolma ihtimalini ortadan kaldırma; diğeri bu mütevatir kıraatleri hüccet kabul edenler tarafından fikhî hükümlerin dayanaklarını sağlamlaştırma ve Kur’an-ı Kerîm’in manalarını korumaktır. Hocaîde Ahmed Hilmi de tarihsel arka planı da dikkate alarak kıraat ilminin önemini vurgulamaktadır.⁶⁵

2.3. Kur’an ve Kıraat Aynı Hakikatler midir?

Abdülaziz Çâvîş, Suyûtî’nin, Zerkeşî’nin (ö.794/1392) *el-Burhân* isimli eserindeki sözlerine atıfta bulunarak, Kur’an ve kıraatlerin iki ayrı hakikat olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, Kur’an, hükümlerin açıklanması ve i’câz maksadıyla Hz. Peygamber’e nazil olan vahiylerden ibarettir. Kıraatler ise zikrolunan vahye ait lafızların harflere veya harflerin teşdid, tahfif gibi hallerine ait ihtilaftan ibarettir.⁶⁶ Zerkeşî Çâvîş’in yukarıda kendisine isnad ederek verdiği bilgileri “ziyadelik, noksanlık, hareketlerin değişmesi” konusu içerisinde değerlendirmiştir.⁶⁷ Anlaşılan o ki Çâvîş, Kur’an ilimlerine dair temel eserlerden kaynak gösterme bakımından titiz davranmaktadır.

2.4. Kıraat Öğrenme Yolları

Hocaîde Ahmed Hilmi kıraat öğrenme yollarını iki kısma ayırmaktadır. Bunlardan arz, öğrencinin okuyup hocasının dinlemesi; istimâ ise hocanın okuyup öğrencinin dinlemesi şeklindedir. Kıraat öğrenmede bundan başka yol kabul edilmemiştir. Hocaîde bu eğitim metodunun sahabe döneminden beri uygulanagelen bir metot olduğunu beyan etmektedir. Sahabeden Ebü’d-Derdâ Şam’da kadı olarak vazife yaptığı sırada Kur’an öğretmek için onar kişilik gruplar teşkil eder, başlarına da kıraati iyi bilen bir hoca görevlendirirdi. Onlar bilemedikleri bir meseleyle karşılaştıklarında hemen Ebu’d-Derdâ’ya müracaat ederlerdi. On kıraat imamı da aynı yolu takip ederek Kur’an’ın lafızlarını, kıraat şekillerini, vücûh ve edâsını talim etmede kendilerini vakfederek bu görevi icra etmişlerdir. Onların gayretleri neticesinde mütevatir, meşhur, şâz kıraatler ile uydurma kıraatler belirlenmiş, kıraat ilmi sadırlardan satırlara nakledilmiştir. Hicrî beş yüzü yıllara kadar kıraat eğitimi infirad usulü üzere devam etmiş yani kıraat imamlarından her birinin vücûh ve kıraatleri ayrı ayrı okunmuş ve hatmedilmiştir. Bu tarihten sonra ise bir hatimde bütün kıraat vecihleri öğretilmeye ve öğrenilmeye (indirac usulü) başlanmıştır. Kıraat öğretimindeki uygulamalar günümüze kadar ikinci şekilde yani indirac usulüyle devam etmektedir.⁶⁸

2.5. Kıraat Tarikleri

Hocaîde Ahmed Hilmi’nin kıraat tarikleriyle alakalı verdiği bilgilere göre kıraatte tarîk-i seb’a ve tarîk-i aşere ismiyle bilinen iki tarik vardır. Bu iki tarik, İmam Ebû Amr ed-Devvânî’nin (Dâni) *Kitâbu’t-teysîr*’i ile İmam Şâtibî’nin *Hırzu’l-emânî* olarak işaret ettiği Kasîde-i lâmiyyesinin ihtiva ettiği kıraat vecihleridir. Kıraat-i aşere ise İbnü’l-Cezerî’nin *et-Tahbir*’i ile *ed-Dürre* olarak isimlendirilen *Kasîde-i lâmiyye*’nin içerdiği vecihlere denilmektedir. Diğer bir tarik ise kıraat-ı aşera imamlarının ravilerinin

⁶¹ Bereketzâde İsmail Hakkı, “Envâr-ı Kur’ân”, *“Sırât-ı Müstakîm”*, 4/89, (10 Cemâziyelevvel 1328/19 Mayıs 1910), 186.

⁶² Hocaîde Ahmed Hilmi, “Ravzatü’l-Kurrâ”, *“Sırât-ı Müstakîm”*, 6/147 (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 249.

⁶³ Hocaîde Ahmed Hilmi bu müfessirlerin kim olduklarını belirtmemiştir.

⁶⁴ el-Hicr 15/9.

⁶⁵ Hocaîde Ahmed Hilmi, “Ravzatü’l-Kurrâ”, *“Sırât-ı Müstakîm”*, 6/147 (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 249.

⁶⁶ Abdülaziz Çâvîş, “Kur’an’ın Yedi Harf Üzere Nüzûlü Bahsi”, *“Sebilü'r-reşâd”*, 14/347, (22 Şevval 1333/2Eylül 1915), 76.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. Abdillâh et- Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: Mektebetü Dâru’t-türâs, Basım yılı yok), 1/318).

⁶⁸ Hocaîde Ahmed Hilmi, “Ravzatü’l-Kurrâ”, *“Sırât-ı müstakîm”*, 6/147, (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 249.

ravileri arasında olan cüzî ihtilaflara da riayet edilerek daha geniş bir şekilde kıraat almaktır. Bu da tarîk-i takrîb olarak isimlendirilmektedir. Kurrâ arasında daha çok şu iki tarîk ön plana çıkmıştır. Bunlardan birincisi Teysîr tarîkidir ki, -daha sonra ismi İslambol (İstanbul) tarîki olacaktır- Dâni'nin *et-Teysîr*'i ve İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tahbîr*'i esas kabul edilerek *Kaside-i Şâtibiyye* ve *ed-Dürre*'nin bunlara eklenmesiyle oluşan tariktir. İkincisi Şâtibiyye tarikidir. Bu tarikte Şâtibiyye ve *ed-Dürre* asıl kabul edilmiş *et-Teysîr* ve *et-Tahbîr* bunlara ilave edilmiştir. Bu iki tarikte ikişer meslek muteber kabul edilmiştir. İslambol Tarîkinde birinci meslek, İtilaf kitabının da yazarı olan, kıraatin edâ vecihlerinin azimet cihetini oluşturan Yusuf Efendizâde'nin (ö.1167/1754) mesleğidir. Diğer meslek kıraat vecihlerinin ruhsat cihetini oluşturan Kastamonulu Şeyh Ehmed es-Süffî'nin (ö.1172/1759) mesleğidir. Mısır tarîki veya Şâtibiyye tariki olan diğerinde ise birinci meslek *Mutkin* kitabının da müellifi olan, mesleğin azimet cihetini oluşturan Şeyh Muhammed en-Nuaymî'nin (ö.927/1521) mesleğidir. İkinci meslek ise Şeyh Atâullah'ın (ö.1127/1715) mesleğidir. Bu meslekte Atâullah ikinci tarikin ruhsat cihetini talim ve tedris etmiştir.⁶⁹

2.6. Kıraatleri Kabul Şartları

Hocazâde Ahmed Hilmi "kıraatleri kabul etmenin şartları" yerine "Kur'an-ı Kerîm'i kabul etme esasları" ifadelerini kullanmıştır. Bunlardan birincisi Arapça kaidelerine uygunluk, ikincisi Resm-i Hatt-ı Osmanîye uygunluk, üçüncüsü ise senedin muttasıl olmasıdır. Yazar senette ittisali, Hz. Peygamber'e kadar zincirleme bir şekilde ve inkıtaa uğramaksızın bir fem-i muhsinden Kur'an-ı Kerîm'in lafızlarını, vücûh ve kıraatin edasını almak ve öğrenmek olarak açıklamaktadır. Hocazâde'ye göre başka ilimler kitaplardan tahsil edilebildiği halde Kur'an-Kerîm'in kıraati muhakkak surette bir fem-i muhsinden alınıp öğrenilmelidir.⁷⁰

2.7. Sıhhat Yönünden Kıraat Tasnifleri

Dergide sıhhat yönünden kıraatler tasnif edilirken Süyûtî'nin İbnü'l-Cezerî'den elde ettiği bilgilerden hareketle altı başlıkta topladığı kıraat çeşitleri zikredilmektedir.

1. Mütevatir kıraat: Yalan üzere ittifak etmeleri mümkün olmayan bir cemaatin son halkaya kadar aynı şekilde naklettikleri kıraatlerdir ve kıraatlerin çoğu bu şekilde devam etmiştir.

2. Meşhur (kıraat): Senedi sahih olup da tevatür derecesine ulaşmayan, dile uygun ve aynı zamanda resm-i hatta muvafık bulunan, kıraat imamları nazarında şöhret bulmakla beraber galat ve şâz sayılmayan kıraattir. Yedi kıraat imamından farklı tariklerle rivayet edilen ve bazı raviler rivayet ettiği halde diğerleri tarafında rivayet edilmeyen kıraatler bu şekildedir.

3. Âhâd (kıraat): Senedi sahih olmasına rağmen resm-i hatta, Arap diline muhalif olan, meşhur olmamış ve halk arasında da yayılmamış kıraatlerdir.

4. Şâz: Senedi sahih olmayan kıraattir.

5. Mevzû: Yalana nispet edilen kıraatlerdir. Huzâî'nin (ö. 231/846) kıraatleri gibi.

6. Müdrec kıraat: İlk defa Suyûtî'nin dile getirdiği tefsir kabilinden olan ziyade kıraatlerdir. Buna örnek olarak şu ayetler zikredilmiştir. (وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ - وَيَسْتَعِينُونَ بِاللَّهِ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمْ) Bu İbn Zübeyr'in⁷¹ kıraatidir. Diğer örnek ise (لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ - فِي مَوَاسِمِ الْحَجِّ) ⁷² ayetindeki ziyadedir. Bu kıraat İbn Abbâs'a aittir.⁷³ Altı çizili kısımlar müdrec kıraat olarak değerlendirilmektedir.

2.8. Sahabe ve Tâbiûndan Kıraatleriyle Şöhret Bulmuş Kimseler

Hocazâde Ahmed Hilmi kıraatleriyle meşhur kabul ettiği bazı isimleri, kısaca zikretmiştir. Toplamda 27 isim anlatılmıştır. Biz ise bunların isimlerini ve vefat tarihlerini zikretmekle iktifa edeceğiz.

1. Hz. Ömer (ö.23/644).
2. Abdullah b. Sâiyb (ö. 70/689-90), sahabedendir.
3. Ebu'l-Âliye er-Riyâhî⁷⁴ (ö. 90/709), tâbiûndendir.
4. Hz. Osman (ö. 35/656).

⁶⁹ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Strât-ı müstakim", 6/148, (10 Recebülferd 1329/6 Temmuz 1911), 257.

⁷⁰ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Strât-ı müstakim", 6/148, (10 Recebülferd 1329/6 Temmuz 1911), 257.

⁷¹ Âl-i İmrân 3/104.

⁷² el-Bakara 2/198.

⁷³ Abdülaziz Çavîş, "Kur'an'ın Yedi Harf Üzere Nüzûlü Bahsi", "Sebîlü'r-reşâd", 14/347, (22 Şevval 1333(2 Eylül 1915), 76.

⁷⁴ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Strât-ı müstakim", 6/150, (23 Recebülferd 1329/20 Temmuz 1911), 286-187.

5. Ebu'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), tâbiîndendir.
6. Abdullah b. Hubeyb (ö. 36/656-57), sahabedendir. Ebû Yahya Abdullah b. Sa'd Ebî Serh olarak da bilinir.
7. Ebû Meryem el-Esedî (ö. 82/701), tâbiîndendir. Ebû Meryem Zirr b. Hubeşş olarak bilinir.
8. Ebû Hâşim el-Mahzûmî eş-Şâmî (ö. 91/710).⁷⁵
9. İmam Hüseyin (ö. 61/680), sahabedendir.
10. Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32-652-53).
12. Alkame b. Kays (ö. 62/682) Abdullah b. Mes'ud'un seçkin talebelerindendir. Muhadramdır.
13. Âsım b. Hamza (ö. 127/745), bu isimle İmam Âsım'ı kastettiği düşünülmektedir. Tâbiîndendir.
14. Hâris el-Kûfî (ö. 65/685).
15. Ebû Hişâm el-Hemedânî el-Kûfî (ö. 63/683), tâbiîndendir. Mesrûk b. Ecdâ olarak bilinir.
16. Ebû Amr en-Nehaî (ö.75/694), tâbiîndendir. Esved b. Yezid olarak bilinir.
17. Ebû Süleyman el- Cüheyânî (ö.120/738), tâbiîndendir.
18. Ebû Müslim el-Killabî (ö.?).
19. Ebû Muâviye el-Huzâî⁷⁶ (ö. h. 80.), tâbiîndendir.
20. Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö.42/662-63), sahabedendir.
21. Hittan b. Rakkaşî(ö. ?).
22. Ebû Recâ el-Attarî⁷⁷(ö. ?), sahabîdir.
23. Übey bin Ka'b⁷⁸(ö.33/654), sahabîdir.
24. Ebû Hureyre(ö.58/678), sahabîdir.
26. Abdullah bin Abbâs(ö.68/687-88), sahabîdir.
27. Şeybe bin Nassâh⁷⁹(ö.130/747), tâbiîndendir.

2.9. Dergide Yer Alan Yazılarda Kıraat Farklılıklarına Örnekler

Sebilü'r-Reşâd'da yer alan kıraat farklılıklarına dair bir kısım örnekleri burada belirtmemiz yerinde olacaktır. (مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ)⁸⁰ ayetinin tefsiri bağlamında Bereketzâde İsmail Hakkı bu ayeti elif ile (مالك) şeklinde kıraat edenlerin kıraat imamlarından Âsım, Kisâî ve Ya'kub olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Bereketzâde'ye göre onların bu kıraatini (يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئًا وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ)⁸² ayeti desteklemektedir. O, bunların dışında yer alan kurrânın ise bu kelimeyi elifsiz olarak مَلِكْ şeklinde kıraat ettiklerini açıklamış, onların bu kıraatini ise (لِمَنْ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ)⁸³ ayetinin desteklediğini ifade etmektedir. Her iki kıraatin de mütevatir olduğunu beyan eden yazar, (يَوْمِ الدِّينِ) izafe olması bakımından ikinci kıraatin daha uygun olduğu kanaatindedir.⁸⁴

صراط kelimesinin tefsir edildiği makalede bu ayetin Mushaf-ı Osman'da صراط şeklinde Kureyş lügatine uygun olarak yazıldığı belirtilmiştir. Yazar, aslı سراط yani "sin" ile olan kelimenin üç şekilde okunduğunu açıklamıştır. Bunlardan ilki aslına uygun olarak سراط yani "sin" ile, ikincisi mushaf hattına uygun olarak صراط "sad" ile, üçüncüsü ise "sad" harfine "zey" harfinin sesi

⁷⁵ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Sirât-ı müstakîm", 6/151, (23 Recebülferd 1329/20 Temmuz 1911), 309-311.

⁷⁶ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Sirât-ı müstakîm", 7/157, (14 Ramazan 1329/7 Eylül 1911), 9-11.

⁷⁷ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Sirât-ı müstakîm", 7/160, (7 Şevvâl 1329/30 Eylül 1911), 48.

⁷⁸ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Sirât-ı Müstakîm", 7/161, (12 Şevvâl 1329/5 Ekim 1911), 65-66.

⁷⁹ Hocazâde Ahmed Hilmi, "Ravzatü'l-Kurrâ", "Sirât-ı müstakîm", 7/165, (10 Zilkade 1329/2 Kasım 1911), 128.

⁸⁰ el-Fatiha 1/4.

⁸¹ Teyit için bk. Ebî ali el-Hasan b. Abdilgaffâr el-Fârîsî, *el-Hucce fi İleli'l-Kırâati's-Seb'*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1971), 1/103.

⁸² el-İnfitar 82/19.

⁸³ el-Mü'min 40/16.

⁸⁴ el-Fatiha 1/5.

karıştırılarak “işmam” ile okunur.⁸⁵ Yazar, makalesinde kimlerin bu şekilde okuduğuna değinmemiştir.⁸⁶

Hârût ve Mârût kıssasına dair yazılan bir makalede bu ayette yer alan (ملكين)⁸⁷ kelimesinin okunmasına dair kıraat farkları zikredilmektedir. Hârût ve Mârût, lam harfinin fetha okunmasıyla iki melek değildir. İbn Abbâs, Hasan, Ebu'l-Esved ve Dahhâk bu şekilde okumaktadır. Lâm harfi kesralı okunduğunda ise “melik” oldukları anlaşılır. Yazara göre bu ikisi insandı. Melek olarak isimlendirilmeleri salih olmada kemale ulaşmış olmalarındandır.⁸⁸ Kıraat âlimleri bu kelimeyi lâm'ın fethiyle okumuşlardır. Lâm'ın kesriyle okuyanların kıraatleri ise şaz vs. isimlendirme yapılmaksızın sadece zikredilmiştir.⁸⁹

“Kur'an'ın Esâlib ve İbârâtı” adlı makalede (وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ... الخ)⁹⁰ ayeti tefsir edilirken pek azı hariç müfessirlerin bu ayeti yanlış te'vil ettikleri açıklanmış, bu müfessirlerin başında da Fahreddin Râzî'nin geldiği ifade edilmiştir. Bunların ayeti anlamak maksadıyla “Cenâb-ı Hakki'nin adl-ü ihsandan başka bir şey emretmesi ihtimali yokken nasıl oluyor da kendinden fisk-u fesada dair emir sadır oluyor?” şeklinde kendilerince bir soru sorduklarını, bu soruya da cevap vermek maksadıyla akla ve selim zevke uymayan birtakım te'vilata başvurdukları ifade edilmiştir. Birinci grupta yer alanlar, ayetteki مُتْرَفِيهَا kısmını أَمْرًا مُتْرَفِيهَا şeklinde yani hemzenin fethi ve mim harfini şeddeli ve fethalı okumuşlardır. Bu şekildeki okuyuşta ayetin anlamı “zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarını emirler yaptık” olmaktadır. İkinci grup ise bu ayette yer alan امرنا kelimesini “çoğaltmak” manasına gelen أَمْرًا kelimesinden geldiğini belirtmiştir. Üçüncü ve son grup ise امرناهم بالطاعة ففسقوا şeklinde okuyarak ayette yer almayan muttasıl zamir ve taat kelimesini takdir etmişlerdir. Yazar, tefsircilerin bu son okuma şeklini doğru bulmamaktadır.⁹¹

Kaynaklarda bu ayet üç şekilde kıraat edilmektedir. İlki أَمْرًا مُتْرَفِيهَا şeklindedir. On kıraat imamından dokuzu bu şekilde okumuştur. İkincisi ise Ya'kûb'un kıraati olup o, elifi uzatarak أَمْرًا şeklinde okumuştur.⁹² Üçüncüsü أَمْرًا şeklindeki okuyuş olup bu on kıraat imamının okuyuşları içerisinde yer almamakla birlikte Hârice'nin Nâfi'den bu şekilde rivayet ettiği nakledilmektedir.⁹³ Ancak bazı kaynaklarda Ebu Amr'ın أَمْرًا şeklinde okuduğu rivayet edilmektedir.⁹⁴

Bu kıraatlerin anlamlarına gelince:

Birinci okuyuşta (أَمْرًا مُتْرَفِيهَا) anlam “Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde onun refah ehline (itaati) emrederiz de onlar orada kötülük yaparlar” olmaktadır. Bu çoğunluğun okuyuşudur. İkinci okuyuşta (أَمْرًا) anlam “Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde onun refah ehlini çoğaltırız da onlar orada kötülük yaparlar” şeklindedir. Üçüncü okuyuşta (أَمْرًا) ise anlam “Biz bir memleketi helak etmek istediğimizde onun refah ehlini musallat (idareci tayin) ederiz onlar orada kötülük yaparlar” şeklinde olmaktadır. Üçüncü kıraati benimseyenlerden biri de Abdullah b. Abbas'tır. Zira o, Nâfi b. el-Ezrâk ile olan soru cevap şeklindeki dilbilimsel tefsirinde أَمْرًا kelimesini سُلْطَانًا şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁵ Bu okuyuştaki anlamı elde edebilmek ancak أَمْرًا kelimesinin أَمْرًا şeklinde şeddeli olarak okunmasıyla mümkün olmaktadır.

2.10. Dinî/Resmî Eğitimde Kur'an ve Kıraatin Yeri

Bu başlık altında dönemin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü mektep, medrese ve dâru'l-fünûn gibi yerlerde Kur'an eğitiminin durumu hakkında bilgiler verilmiştir.

Medreselerin ıslah edilebilmesinin nasıl olacağına dair dergide bir takım yazılar yayınlanmıştır.⁹⁶ Dergide ta'lim ve terbiyede

⁸⁵ İbn. Kesîr'in ikinci ravisi Kunbul, Ya'kub'un birinci ravisi Ruveys Sin ile سراط şeklinde; altıncı ayette yer alan es-Sırat kelimesini Hamza'nın iki ravsi Halef ve Hallâd Sad- müşemme ile okurlarlar. Yedinci ayette geçen صراط kelimesini ise sadece Halef sad-ı müşemme ile okumaktadır. Cemalüddin Muhammed Şeref, *el-Kıraatü'l-Aşri'l-Mütevatira Min Tarihi eş-Şâtibiyye ve'd-Dürer*, (Tanta: Daru's-Sahabe li't-Türâs, 2016), 1.

⁸⁶ Bereketzâde İsmail Hakki, “Envâr-ı Kur'an”, “Sırat-ı Müstakîm”, 4/97, (7 Recebulferd 1328/14 Temmuz 1910), 318.

⁸⁷ el-Bakara 2/102. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ali es-Sabûnî (Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1409/1988), 3/20.

⁸⁸ Abdülaziz Çavûş, “Esrâr-ı Kur'an”, “Sebîlü'r-reşâd”, 20/504, (12 Şevval 1340/8 Haziran 1922), 114.

⁸⁹ Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-Kıraat*, (Dimeşk: Daru Sadi'd-Din li't-Tibaati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, 2002), 1/164.

⁹⁰ el-İsra 17/16.

⁹¹ Abdülaziz Çavûş, “Kur'an'ın Esâlib ve İbârâtı”, “Sebîlü'r-reşâd”, 15/370, (12 Zilhicce 1336/19 Eylül 1918), 101.

⁹² Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâf-u Fudâlâi'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaate Aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1118/1705), 2/195.

⁹³ el-Fârisî en-Nahvî, *el-Hucce fi İleli'l-Kıraati's-Seb'*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali Muhammed Muavviz, 3/392.

⁹⁴ Ebûbekir Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs b. Mücâhid, *Kitâbu's-Seb'a Fi'l-Kıraat*, thk. Şevki Dayf, (Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119/1707), 379.

⁹⁵ Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddin es-Suyûtî, *el-İtkan Fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Basım yeri yok: Hey'eti'l-Mısıriyyeti'l-Âmme 1974), 2/91.

⁹⁶ Ahmed Zâid, “İslâh-ı Medâris”, “Sırat-ı müstakîm”, 5/128, (16 Sefer 1326/16 Şubat 1911), 364.

üssül-esasın ne olması gerektiği konuları ele alınırken üç madde beyan edilmiştir. Bu maddelerin üçüncüsünde Kur'an-ı Kerîm'i güzelce okumak ve mümkün olduğu kadar hıfzına çalışmak gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁷ Mektep ve medreselerin ders programı şu şekilde düzenlenmektedir. İlk aşamada öğrencilere mekteplerde Kur'an-ı Kerîm tecvidiyle beraber öğretilir. İkinci aşamada ise ulûmu'l-Kur'an dersinde resmî'l-mesâhif, tefsir, vücûh-ı kıraat ve vakıf konularının okutulması gerektiği belirtilir.⁹⁸ Dergide İslam medeniyetinin iki çeşit Daru'l-fünûna ihtiyacı olduğu belirtilmektedir. Bunlardan birincisinin ulûm-u akliyye olarak bilinen deney ve tecrübeye dayalı matematik, mantık, fizik kimya gibi ilimleri geliştirme vazifesini üstlenmesi gerektiği; ikincisinin ise ulûm-u İslâmiyye'nin gelişmesine yardımcı olması gerektiğidir. Ulûm-u akliyyenin beşerî ilimler tarafından noksanları tamamlanacağından, İslâm âlimleri dil ilimlerinden Arapça, ardından vücûh-u kıraat ilimleri tedvin ve tasnif edeceklerdir.⁹⁹

1921 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nce Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi yayınlanmış ve Sebilü'r-reşâd Dergisinde de yer almıştır. Bu nizamname talimatlarına göre medreseler toplamda on iki yıl olacak şekilde iki kısma ayrılmıştır. Birinci yıl müfredata haftada sadece dört saate tekabül edecek şekilde tertîl-i Kur'an dersleri konulmuştur. Diğer yıllarda ise bu derse müfredatta yer verilmemiştir.¹⁰⁰

Yine dergide maarif vekiline yani eğitim bakanına yazılan açık bir mektup yayınlanmıştır. "Mekteplerde Din Dersleri ve Fransızca Tahsili" isimli bir makale kaleme alınarak Muallim Kongresi'nde ibtidâî mekteplerin programı hazırlanırken din derslerine ayrılan saatlerin az olduğundan bahsedilmiş bu programın daha sonra yayınlanan dergiler tarafından neşredildiği belirtilmiştir.¹⁰¹ O dönemde Yenigün isimli gazetede bir makale kaleme alınmıştır. Bu makalede Maarif Müdürlüğü'nün Ramazan ayına mahsus olarak okullarda her gün birer saat Kur'an-ı Kerim ile din derslerinin gösterilmesi hakkındaki genelgesi alay edilerek tenkit edilmiş ve bu derslerin bayram ertesine kadar çocukların kafalarında ne varsa ortadan kaldıracacağı yana yakıla anlatılmıştır. Bu nedenle dergide "Yenigün'ün İnsafsızlıkları" isimli bir makale kaleme alınmış, "toplumun mukaddesatına karşı bu kadar saygısızlık akıl alır şey değildir" denilerek Yenigün Gazetesi'ne karşı eleştirilerde bulunulmuştur.¹⁰²

Dergide çıkan "Dâru'l-huffâzlar Hakkında" başlığını taşıyan bir makalede Bursa'da yayın yapan Yoldaş Gazetesi'nde ehl-i Kur'an'a kaynaklık eden dâru'l-huffâzların hem ihya edilmesi hem de kapatılmaması yönünde bir yazı kaleme alınmış, Sebilü'r-reşâd da bu konuyu gündemine almıştır. Makalede dönemin hükümetinin, medreseleri Eğitim Bakanlığına devrederek ilk kısımlarını normal okullara çevirip diğer sınıflarını ise İmam ve Hatip mekteplerine döndürdüğünden bahsedilmektedir. Ancak o dönemde medreselerin kapatılması yönünde meclis tarafından çıkarılan kanunun, medreselere kıyas edilerek dâru'l-huffâzların da kapatılması şeklinde yanlış anlaşılması nedeniyle birtakım açıklamalar yapılma ihtiyacı hissedilmiştir. Dergi tarafından İstanbul, İzmir gibi şehirlerde ve gazetenin yayımlandığı Bursa'da bazı vakıflar veya özel şahıslar tarafından yaşatılan dâru'l-huffâzlar bulunduğu açıklanmaktadır. Bu kurumların serbest müessese olduğunun altı özellikle çizilmektedir. Bu hafızlık kurslarının özellikle de Ramazan ayı öncesinde kapatılmasının çok daha üzüntü verici olduğu belirtilmektedir.

Dâru'l-huffâzlar din öğretiminde serbest müessese olmaları nedeniyle Tevhîd-i tedrisât Kanunu'yla hiçbir alakalarının olmadığı belirtilmiş, Büyük Millet Meclisi'nin, mutlak bir sehivden ileri gelen hatalarını ise düzeltereği yönünde fikirlerini beyan ederek bu müesseselerin açılacağı yönündeki müjdeli haberleri beklediklerini ifade etmişlerdir.¹⁰³

Dergi beklenen müjdeli haber gelmediğinden olsa gerek Dâru'l-huffâzların Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nun hangi maddesine binaen kapatıldığını sorgulamaya devam etmektedir. Dâru'l-huffâzlarla beraber Kur'an eğitimiyle ilgili daha başka yasakların da gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Yazıda aslında bu yasağın Dâru'l-huffâzlarla sınırlı kalmadığını gösteren birkaç örnek verilmektedir. Bunlardan ilki Çengelköy'de cami odasında Kur'an ve ulûm-u dîniyye dersleri veren imamın bu dersleri vermekten men edilmesi; ikinci olarak Karagümrük'te bir cami imamının camide kendi oğlu ile beraber bir mahallelinin daha oğlunun hafızlığını dinlemesi Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'na muhalif olduğu gerekçesiyle yasaklandığı anlatılmıştır. Üçüncüsü ise Fatih'te bir şeyhin kendi müritlerinden bazılarının çocuklarına kendi evinde Kur'an öğretmesi yine aynı gerekçeyle men edildiği belirtilmiştir. Yazı Eğitim Bakanlığı'ndan konuyla ilgili açık bir izahat yapmasını ve Tevhîd-i Tedrisât Kanunu'nun hangi maddesine binaen bu uygulamaların yapıldığına dair kamuoyunun bilgilendirilmesini istemektedir.¹⁰⁴ Derginin başka bir sayısında medreselerin ve Dâru'l-huffâzların kapatılmasına rağmen Hristiyan cemiyetleri ve Robert Koleji gibi yerlerin

⁹⁷ Mehmed Fahreddin, "Ta'lim ve Terbiyede Üssü'l-Esâs", "Sebilü'r-reşâd", 8/205, (25 Şaban 1330/8 Ağustos 1912), 423.

⁹⁸ Sebilürreşad, Hayât-ı Akvâm-ı İslâmiyye, "Sebilü'r-reşâd", 25 Safer 1332 (22 Ocak 1914), 11/280, 314.

⁹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi, "Câmia-i İslâmiyye Manası ve Hududu", "Sebilü'r-reşâd", 14/364, (30 Şevval 1336/8 Ağustos 1918), Cild 278.

¹⁰⁰ Sebilürreşad, "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", "Sebilü'r-reşâd", 19/481, (12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1921), 145.

¹⁰¹ Sebilürreşad, "Mekteplerde Din Dersleri ve Fransızca Tahsili", "Sebilü'r-reşâd", 19/489, (18 Zilkade 1339/24 Temmuz 1921), 239-240.

¹⁰² Sebilürreşad, "Yenigün'ün İnsafsızlıkları", "Sebilü'r-reşâd", 20/500, (9 Ramazan 1340/6 Mayıs 1922), 75-76.

¹⁰³ Sebilürreşad, "Daru'l-huffâzlar Hakkında", "Sebilü'r-reşâd", 24/604, (9 Zilkade 1342/12 Haziran 1924), 100-101.

¹⁰⁴ Sebilü'r-reşâd, "Dâru'l-huffâzların Seddi", "Sebilü'r-reşâd", 24/605, (16 Zilkade 1342/19 Haziran 1924), 109-110.

kapatılmamasının doğru olamayacağı belirtilmiş, medreseler kapatılmışsa bu cemiyet ve okulların da kapatılması gerektiği dile getirilmiştir. Dâru'l-huffâzların kapatılmasıyla artık memlekette imam yetişmesine de imkân kalmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁵

Sonuç

Sebîlü'r-Reşâd dergisi din, felsefe, edebiyat, hukuk vb. alanlarda makalelerin kaleme alındığı, döneminin önemli yayın araçlarından biridir. Dergide bu konuların yanı sıra Kur'an tarihi ve kıraat konuları da işlenmiştir. Derginin Kur'an tarihi ve kıraat konularına yaklaşımını incelediğimiz çalışmada bu konular tespit edebildiğimiz kadarıyla 17 farklı cilt ve 32 sayıda yer almıştır. Ele alınan konular bazen Abdülaziz Çavuş'un yazılarında olduğu gibi tefsire dair makalelerde bazen ise Hocazâde Ahmed Hilmi'nin yazılarında olduğu gibi müstakil olarak kaleme alınmıştır. Ele alınan konuların hem farklı ciltlerde hem de konuyla doğrudan ilgili olmayan makalelerde yer alması Kur'an tarihi ve kıraat konularının sistematik bir şekilde kaleme alınmadığı sonucuna ulaştırmaktadır. Dergide konumuzla ilgili yaptığımız taramalarda Kur'an'ın nüzûlü, Kur'an'ın metinleşme süreci, vahiy kâtipliği, cem' ve istinsah, resm-i mushaf, kıraat ve Kur'an öğretimi konularının ele alındığı görülmüştür. Dergi yazarları tarafından düzenli bir şekilde olmasa da hemen hemen bütün Kur'an tarihi konuları ciddi bir biçimde ele alınmış ve incelenmiştir. Dergide yer alan yazıları incelediğimizde yazarların konuları ele alırken o dönem için kabul gören ilmî disipline riayet ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Günümüzde Kur'an tarihi üzerine araştırma yapanların bu dergiye yoğun bir ilgisi olduğu görülmektedir. Bunda derginin döneminin tartışma konularını ihtiva etmesinin etkisi oldukça büyüktür. Derginin yayınlandığı dönem olan Osmanlı Devleti'nin sonu ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ışık tutması ve iki dönem arasında köprü vazifesi görmesinin de derginin güncelliğini korumaya etki ettiği düşünülebilir. Baştan sona incelendiğinde bir medeniyet tasavvuru ortaya koyan derginin yazar-muhabir kadrosunun karakter ve coğrafya bakımından çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Dergi aralarında Ahmed Hamdi Akseki ve Ferit Kam Beyler gibi yaklaşık on beş kişiyi Hindistan, Filistin, Balkanlar ve Avrupa'ya muhabir olarak göndermiştir. Bu coğrafyalardan gelen mektupları yayınlamak okurlarıyla buluşturmuş ve ileride bu dergiyi okuyanlara döneminin düşünce dünyasının fotoğrafını çekme fırsatı sunmuştur. Kazanlı âlim Molla Mahmûd Sâdık el-Îmânkulu el-Kazânî'nin gönderdiği mektupla başlayan makaleler dizisi bunun küçük bir örneğini göstermektedir. Dergide yurt içi fiyatının yanında yurt dışı fiyat listelerinin de olması, derginin irtibatlı olduğu coğrafyalarda okunduğunun ve bu coğrafyalarda etkin olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

¹⁰⁵ Sebîlü'r-reşâd, "Genç Hristiyanlar Cemiyeti", "Sebîlü'r-reşâd", 24/611, (5 Muharrem 1343/7 Ağustos 1924), 212.

Kaynakça | References

- Ahmed Hilmi, Hocazâde. "Sirât-ı Müstakîm Cerîde-i İlmîyesine". *Sirât-ı Müstakîm* 6/147, (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 248-250.
- Ahmed Hilmi, Hocazâde. "Ravzatü'l-Kurrâ". *Sirât-ı müstakîm* 6/147, (3 Recebülferd 1329/29 Haziran 1911), 249.
- Ahmed Hilmi, Hocazâde. "Ravzatü'l-Kurrâ". *Sirât-ı müstakîm* 7/157, (14 Ramazan 1329/7 Eylül 1911), 9-11.
- Ahmed Vehbî, Yunuszâde. "Resm-i Mushaf". *Sirât-ı müstakîm*. 21/52, (3 Şa'ban 1327/19 Ağustos 1909), 385-387.
- Ahmed Zâid, "İslâh-ı Medâris", *Sirât-ı Müstakîm*, 5/128, 16 Sefer 1326 (16 Şubat 1911), 363-365.
- Ahmed Vehbî Yunuszâde. "Resm-i Mushaf". *Sirât-ı müstakîm* 3/53 (24 Şa'ban 1327/9 Eylül 1909), 11-12.
- Algül, Hüseyin. "el-Mevâhibü'l-ledünniye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 29/421. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Altıkulaç, Tayyar, *Mesâhif-i Kadîme*. İstanbul: İrcica, 2015.
- Atalay, Eda, Atalay, *Kazan'daki Mushaf İmlası Tartışmaları Çerçevesinde "Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'an" Risalesi: Neşir ve Tahlil*, (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: 2019.
- Aydüz, Davut. "Sirât-ı Müstakîm ve Sebilü'r-reşâd Mecmualarında Çıkan Tefsirle ilgili Yazılar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 27-56.
- Bennâ, Ahmed b. Muhammed el-. *İthâf-u Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kıraati'l-Erbaate Aşer*.
- Bereket-zâde İsmail Hakkı, "Envâr-ı Kur'an", *Sirât-ı müstakîm* 4/95, (22 Cemâziyelâhir 1328/30 Haziran 1910), 285-287.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmiu's-sahîh*. neşr. Muhammed Zübeyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Cemalüddin, Muhammed Şeref. *el-Kıraatü'l-Aşri'l-Mütevatira Min Tarîki eş-Şâtibiyye ve'd-Dürer*. Tanta: Daru's-Sahabe li't-Türâs, 5. Baskı, 2016.
- Çâvîş, Abdülaziz. "Tefsîr-i Kur'an-ı Kerim". *Sebilü'r-reşâd* 14/342, (27 Receb, 1333/10 Haziran 1915), 30-32
- Çâvîş, Abdülaziz. "Kur'an'ın Kitabet ve Tilavet ve İtibariyle Keyfiyeti Cem'i". *Sebilü'r-reşâd* 14/343, (11 Şaban, 1333/24 Haziran 1915), 39-42.
- Çâvîş, Abdülaziz. "Kur'an'ın Yedi Harf Üzere Nüzûlü Bahsi". *Sebilü'r-reşâd* 14/347, (22 Şevval 1333/2 Eylül 1915), 75-77.
- Çâvîş, Abdülaziz. "Esrâr-ı Kur'an". *Sebilü'r-reşâd* 20/504, (12 Şevval 1340/8 Haziran 1922), 114-115.
- Çâvîş, Abdülaziz. "Kur'an'ın Esâlib ve İbârâtı", *Sebilü'r-reşâd* 15/370, (12 Zilhicce 1336/19 Eylül 1918), 100-101.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 4 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Demir, Kenan. "Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi". *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9 (Nisan 2016), 71-112.
- Demirci, Muhsin. *Kur'an Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 13. Baskı, 2020.
- Edip, H. Eşref. "İcâzetnâme Cemiyeti", *Sebilü'r-reşâd* 12/197, (25 Cumadelahir, 1332/21 Mayıs 1914), 202-203.
- Efe, Adem. "Sebilü'r-reşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Elmalılı Muhammed Hamdi, "Câmia-i İslâmiyye Manası ve Hududu", *Sebilü'r-reşâd* 14/364, (30 Şevval 1336/8 Ağustos 1918), 277-281.
- Eroğlu, Muhammed. "Abdülaziz Çâvîş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fârisî, Ebî Ali el-Hasan b. Abdilgaffâr en- Nahvî el-. *el-Hucce fi İleli'l-Kıraati's-Seb'*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcud- Ali Muhammed Muavviz. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1. Baskı, 1971.
- Gül, Adnan. "Batılılaşma Sürecinde Sebilü'r-reşâd Dergisi". *Ekev Akademi Dergisi*, 11/31 (Bahar 2007), 39-54.
- Hatib, Abdullatif. *el-Mu'cemu'l-Kıraat*. 11 Cilt. Dimeşk: Dâru Sâdi'd-Din li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzi, 2002.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul:IRCICA, 3. Baskı, 1998.
- İsmail Hakkı, Bereketzâde. "Envâr-ı Kur'an". *Sirât-ı müstakîm* 4/89, (10 Cemâziyelevvel 1328/19 Mayıs 1910), 184-186.
- İbn Mücâhid, Ebûbekir Ahmed b. Mûsâ b. El-Abbâs. *Kitâbu's-Seba'a Fi'l-Kıraat*. thk. Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Maârif, 1119/1707.
- Kâmil, Mehmed. "Vahiy Kâtipleri", *Sebilü'r-reşâd*. 21/532-533, (17 Şevvâl 1341/2 Haziran 1923), 120-121.
- Kâmil, Mehmed. "Cem'-i Kur'an". *Sebilü'r-reşâd* 21/532-533, (30 Ramazan 1341/16 Mayıs 1923), 79-81.
- Kâmil, Mehmed. "Cem'-i Kur'an". *Sebilü'r-reşâd* 21/532-533, (17 Şevvâl 1341/2 Haziran 1923), 120-123.
- Kâmil, Mehmed. "Cem'-i Kur'an". *Sebilü'r-reşâd* 21/534-535, 137-140 (24 Şevvâl 1341/9 Haziran 1923); 21/532-533, 120-123.
- Kâmil, Mehmed. "Cem'-i Kur'an". *Sebilü'r-reşâd* 21/538-539, (6 Zilkade 1341/21 Haziran 1923), 184-185.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 6. Baskı, 2018.
- Kazânî, Molla Mahmûd Sâdik El-İmânkulu el-. "Hatt-ı Mushaf". *Sirât-ı müstakîm* 2/46, (5 Receb 1327/22 Temmuz 1909), 293-293.
- Koca, Ferhat. "Mûsâ Kâzım Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/221-222. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Mâlik b. Enes, Ebû 'Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ'*. Abu Dabi: Muessesetu Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- Mertoğlu, M. Suat. *Sırat-ı Müstakim Mecmuası Açıklamalı Fihrist ve Dizin*. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Baskı, 2008.
- Mertoğlu, M. Suat. *Osmanlı'da II. Meşrutiyet Sonrası Modern Tefsir Anlayışı (Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad Örneği 1908-1914)* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Mehmed Fahreddin. "Ta'lim ve Terbiyede Üssü'l-Esâs". *Sebîlü'r-Reşâd* 8/205, (25 Şaban 1330/8 Ağustos 1912), 422-423.
- Mûsâ Kâzım. "Redd-i Ebâtıl". *Sırat-ı müstakim* 2/34, (13 Rebülâhîr 1327/3 Mayıs 1909), 109-111.
- Muslim, Ebû'l-Hasen Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, *Sahîhu Muslim*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî en-. *Meâni'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ali es-Sabûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1409/1988.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Öztürk, Hayrettin. *Ebedi Mucize Kur'an*. İstanbul: Ensar Yayınları, 5. Baskı, 2011.
- Sebîlü'r-reşâd. "Hayât-ı Akvâm-ı İslâmiyye". *Sebîlü'r-reşâd* 11/280, (25 Safer 1332/22 Ocak 1914), 312-316.
- Sebîlü'r-reşâd, "Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi", *Sebîlü'r-reşâd* 19/481, (12 Ramazan 1339/21 Mayıs 1921), 144-145.
- Sebîlü'r-reşâd, "Mekteplerde Din Dersleri ve Fransızca Tahsili", *Sebîlü'r-reşâd* 19/489, (18 Zilkade 1339/24 Temmuz 1921), 239-241
- Sebîlü'r-reşâd, "Yenigün'ün İnsafsızlıkları", *Sebîlü'r-reşâd* 20/500, (9 Ramazan 1340/6 Mayıs 1922), 75-76.
- Sebîlü'r-reşâd, "Daru'l-huffâzlar Hakkında", *Sebîlü'r-reşâd* 24/604, (9 Zilkade 1342/12 Haziran 1924), 100-101.
- Sebîlü'r-reşâd, "Dâru'l-huffâzların Seddi", *Sebîlü'r-reşâd* 24/605, (16 Zilkade 1342/19 Haziran 1924), 109-110.
- Sebîlü'r-reşâd, "Genç Hristiyanlar Cemiyeti", *Sebîlü'r-reşâd* 24/611, (5 Muharrem 1343/7 Ağustos 1924), 211- 212.
- Sertoğlu, Midhat. *Mufassal Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, 2021.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddin es-. *el-İtkân Fî Ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 4 Cilt. b.y.: Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Âmme 1974.
- Şa'ban Muhammed İsmail. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, 1. Basım, 1118/1705.
- Şen, Ziya. *Kur'an'ın Metinleşme Süreci*. İstanbul: Kitabî Yayınları, 2021.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-. *Sunenu't-Tirmizî*. Mısır: Şirketu Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Ünal, Mehmet. "Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlü'r-reşâd Dergilerinde Yayımlanan Kur'an ve Tefsirle İlgili Çalışmalar", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/2 (2007), 109-146.
- Zerkeşi, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. Abdillâh et- Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-. *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü Dâru't-türâs, ts.

